

Jurgita Verbickienė | Akvilė Naudžiūnienė

METODINĖ
PRIEMONĖ
MOKYKLOMS

YIVO 100-mečio istorija

Finansavimą skyrė
Švietimo, mokslo ir sporto ministerija

Viršelyje panaudotas grafinio YIVO ženklo dizaino pavyzdys (XX a. 3 deš.) iš Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos kolekcijos, numanomas autorius Uma Olkienicka.

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

ISBN 978-609-07-1203-0 (skaitmeninis PDF)

© Akvilė Naudžiūnienė, Jurgita Verbickienė, 2025

© Vilniaus universitetas, 2025

Turinys

YIVO istorijos laiko juosta / 4

1. Žydų mokslo jidiš kalba institutas – YIVO. Trumpa ir permaininga sėkmės istorija / 5

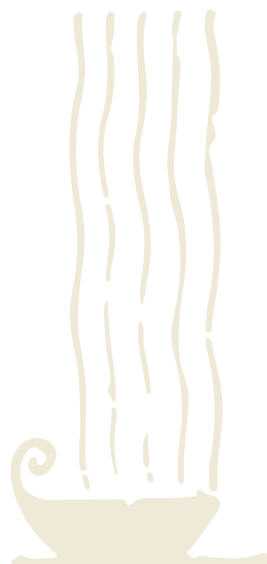
- 1.1. Kodėl reikia žinoti apie YIVO? / 5
- 1.2. Ką ir kur šiandien veikia YIVO? / 6
- 1.3. Kodėl Vilnius, arba YIVO įkūrimo istorija / 7
- 1.4. Ką veikė YIVO? Mokslo jidiš kalba kūrimas / 9
- 1.5. *Zamleriai* (jid. rinkėjai) – savanoriai, sukūrę didžiulį archyvą / 13
- 1.6. YIVO Lietuvos Vilniuje, pirmoji sovietų okupacija ir YIVO persikėlimas į Niujorką / 16
- 1.7. YIVO lobių gelbėjimas / 19

2. Metodinės pamokų ir popamokinės veiklos rekomendacijos: tarpdisciplininė YIVO istorijos įtrauktis / 24

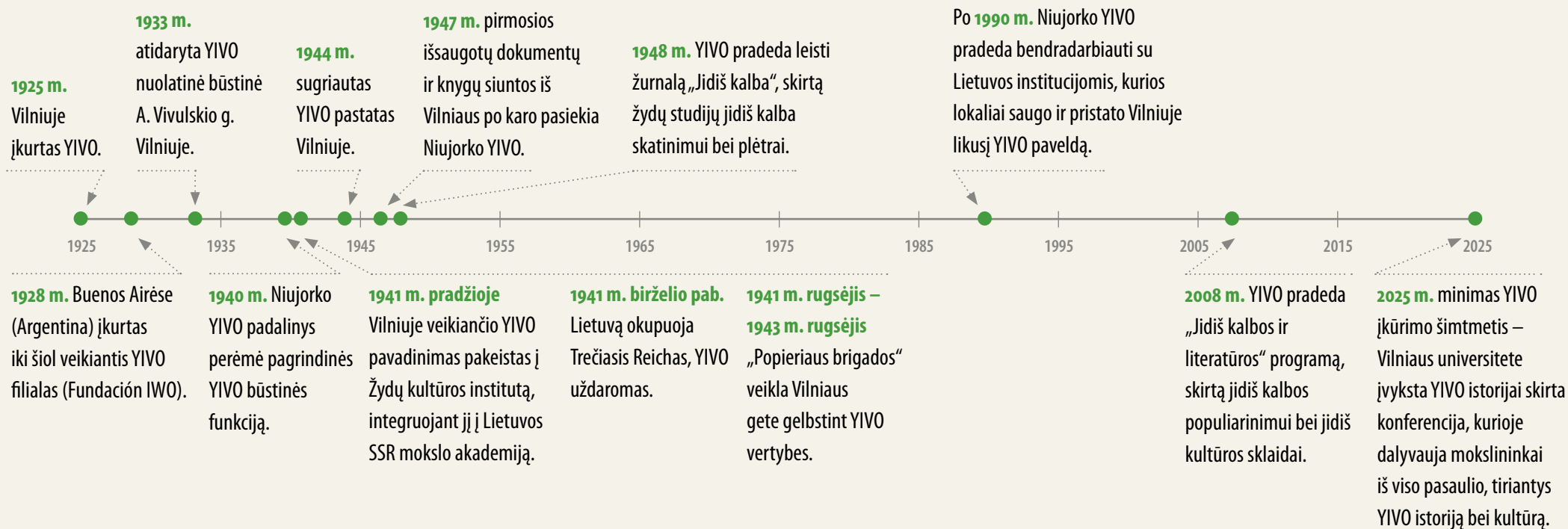
- 2.1. Savo istoriją kuriame ir saugome patys: 3–4 kl. *pasaulio pažinimo dalyko* veiklos / 24
- 2.2. Pasakoju savo istoriją: 5–6 kl. *istorijos ir literatūros* tarpdalykinė integracija / 32
- 2.3. Knygnešystės fenomenas: o ką gelbėtumėte Jūs? 7–8 kl. tarpkultūrinė *istorijos, geografijos ir literatūros dalykų* integracija / 36
- 2.4. YIVO kaip socialinis tinklas: 9–10 kl. tarpdalykinė *istorijos ir informacinių technologijų dalykų* integracija / 41
- 2.5. YIVO tinklalaidės projektas: 11–12 kl. kūrybiškumo ir kritinio mąstymo kompetencijų ugdymas per *istorijos, pilietinio ugdymo ir informacinių technologijų dalykų* integraciją / 43

3. Priedai / 46

- 3.1. Leidiniai apie YIVO istoriją, pravertę rengiant šią apžvalgą ir rekomenduojami susipažinti mokytojams, mokiniams bei jų tėvams / 46
- 3.2. YIVO istorijos pažinimą papildančio skaitmeninio turinio nuorodos / 47

YIVO istorijos laiko juosta

1. Žydų mokslo jidiš kalba institutas – YIVO. Trumpa ir permaininga sėkmės istorija

1.1. Kodėl reikia žinoti apie YIVO?

(Motyvai atsiversti metodinę priemonę, ją perskaityti ir naudoti pamokose)

- Tai tęstinumą turinti tarpukario Vilniuje įkurta institucija, iki šiol veikianti Niujorke, perteikianti Lietuvos diasporos įvairovę ir jos veikimo formas;
- Šiandien tai svarbi Lietuvos paveldo ir istorinių šaltinių saugykla, esanti už Lietuvos ribų, tačiau stipriai reprezentuojanti litvakišką jidiš kultūrą;
- Tai vieta, turinti platų institucinį ir bendradarbių tinklą, kurioje saugomi šaltiniai, vaizdo ir garso įrašai, padaryti viena iš istorinių Lietuvos kalbų;
- YIVO istorijos kaip institucijos, ją kūrusių žmonių ir išsaugoto paveldo pasakojimas ne tik apima kelių laikotarpių Lietuvos istoriją (tarpukarį, Holokaustą, sovietmetį bei dabartį), bet ir pasakoja empatijos, atsidavimo, tarpusavio bendradarbiavimo ir jautrumo paveldui istoriją. Tai istorija, kaip žmonės, abejodami savo galimybe išgyventi Holokausto sąlygomis, gelbėja knygas ir savo tautos rankraščius, kaip būdą išlikti;

1 iliustracija. YIVO 100-mečio veiklos minėjimui Lietuvoje sukurtas pašto ženklas, 2025 m. Autorė – Miglė Anušauskaitė (fotografija iš: <https://www.wopa-plus.com/en/stamps/product/&pid=99706>).

- YIVO – vienas iš puikių pavyzdžių norint giliau suprasti sudėtingus pirmosios sovietų ir nacių okupacijų vietos žmonių ir jų sukurtų institucijų likimus;
- YIVO – jau šimtą metų veikianti, 1925 m. Vilniuje įkurta žydų studijų ir tyrimų jidiš kalba institucija, su kuria po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo buvo atkurtas šil-tas bendradarbiavimo ryšys.

1.2. Ką ir kur šiandien veikia YIVO?

Tai tyrimų vieta ir archyvas Vakarų (*West*) 16-osios gatvės 15-ame name Manhatane (Niujorke), skirtas Rytų Europos žydų istorijos ir kultūros išsaugojimui ir tyrimui. Institute patenki į išskirtinę, kitur sunkiai randamą atmosferą, čia saugomas įspūdingas ir išskirtinis unikalią išgelbėjimo istoriją turintis archyvas, sukaupta tematinė biblioteka, susijusi su mūsų regiono žydų istorija. Pristatydamas ir populiarindamas Rytų Europos ir specialiai Lietuvos žydų palikimą YIVO rengia parodas, koncertus ir viešas paskaitas, teikia konsultacijas ir, svarbiausia, atveria duris ir archyvus tyrėjams. Pastaruoju metu YIVO itin glaudžiai bendradarbiauja su Lietuvos atminties institucijomis, kurios taip pat saugo, tiria ir visuomenei atveria istorinius YIVO veiklos tarpukario Vilniuje lobynus. Jei būtų noro toli nevykstant prisiliesti prie YIVO lobyno, tam patogiausia ir atvirliausia vieta yra Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos centras, kurio darbuotojai ir darbuotojos dar ir šiandien atranda naujų, aprašo, restau-rovoja ir iš fragmentų į vieną vientisą vaizdą dėlioja Antrojo pasaulinio karo metu ir po jo – sovietmečiu išsaugotus žydų rankraščius, knygas ir tyrimams sukaupią medžiagą.

2 iliustracija. Ženklas, šiandien pasitinkantis YIVO lankytojus Niujorke (fotografija iš J. Verbickienės asmeninio archyvo)

YIVO dokumentų sudėtinga išlikimo istorija ir slapstymas sovietmečiu lėmė tai, kad nors šiandien Lietuvoje YIVO paveldas ir sudaro aiškų šaltinių kompleksą, vis dėlto yra saugomas išblaškytai keliose atminties institucijose. Be jau minėtos Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos, išlikusio tarpukariu YIVO kaupto palikimo verta ieškoti Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje ir Lietuvos centriniame valstybės archyve. Tiesa, nors skirtingu intensyvumu dirbama jau gal tris dešimtmečius, dar ne visi YIVO dokumentai yra identifikuoti, aprašyti ir kataloguoti, o dokumentų dėžės tyrėjams visada asocijuojasi su atradimo netikėtumu, galimybe sužinoti ir paaiškinti kažką naujo. Tad YIVO dokumentinis paveldas šiandien, viena vertus, yra vis dar tik atrandamas, kita vertus, dėl šiuolaikiškų skaitmeninių sprendimų šaltiniai yra atveriami visuomenei. Ne mažiau svarbu ir tai, kad skaitmeninėje erdvėje susijungia į vieną visumą Niujorke ir Vilniuje esantis YIVO palikimas.

1.3. Kodėl Vilnius, arba YIVO įkūrimo istorija

Kai norima nusakyti vietos išskirtinumą, bet kartu sunku paaiškinti patį išskirtinumo turinį, kai jis nėra pats savaime labai aiškus, ieškoma kitų būdų jį nusakyti. Svarstant, kodėl būtent Vilnius buvo pasirinktas tyrimų institutui, veikiančiam jidiš kalba, mokslininkai vienareikšmio atsakymo neturi. Viena vertus, YIVO tapo Lietuvos Jeruzalės – išskirtinės žydų kultūros ir tradicijos – vienu iš simbolių, kita vertus, YIVO čia buvo įkurtas todėl, kad Vilnius jau buvo Lietuvos Jeruzalė, kurioje, anot gražios legendos, gyveno keli šimtai žydų išminčių, mokėjusių Talmudą mintinai. Kai sunku rasti aki-vaizdžių argumentų, kodėl Vilnius buvo geriau už Varšuvą ar Berlyną, t. y. vietas, kurios taip pat pretendavo tapti jidiš mokslo centro įsteigimo vietomis, sakoma *genius loci* (liet. *vietos genialumas*). Iš tiesų genialūs, atkaklūs ir entuziastingi buvo Vilniaus žydų intelektualai, kurie, net ir neturėdami finansinių išteklių, siekė ir pasiekė žydų studijų starto jidiš kalba būtent Vilniuje. Beje, YIVO nei įsikūrimo metu, nei visą savo veiklos laikotarpį neturėjo valstybinio ar bent kiek stabilesnio kitokio finansavimo, veikė iš vietos, bet dažniausiai užsienio žydų aukų.

Kuriantis tautinėms valstybėms, viena vertus, modernizuotų Europos žydų aplinkoje irgi kildavo minčių apie savo tautinės tapatybės puoselėjimą, šnekamosios kalbos – jidiš tobulinimą ir pavertimą literatūros ir akademinę mokslo kalba, kita vertus, buvo aktualu, kad žydai imtųsi patys tyrinėti savo tautos istoriją ir kaupti jos gyvavimo artefaktus – archyvą (šaltinius, statistinius ir kitokius duomenis, inkunabulus, knygas, meną). Šį poreikį viešai kėlė Europos sostinių žydų intelektualai, drąsiai svarstydami net apie žydų universitetą. Apie įvairius žydų gyvenimo ir praeities aspektus tiriančios mokslo institucijos, kurioje vietą rastų ir žydų kilmės intelektualai, neretai platesnėje akademinėje aplinkoje jautę diskriminaciją, atsiradimą kalbėjo ir Vilniaus žydai, dažniausiai išsilavinimą įgiję Rusijos imperijos ar jei pasisekė labiau – Vakarų universite-

3 iliustracija. Vilniaus kaip Lietuvos Jeruzalės vaizdinys susiformavo dėl vietos žydų atsidavimo Talmudo studijoms, tačiau ilgainiui šis simbolinis vaizdinys įtraukė ir ne tik religines idėjas. YIVO taip pat suvoktas kaip tęsiantis Vilniaus – Lietuvos Jeruzalės – fenomeną. Fotografijoje – Vilniaus Didžioji sinagoga, 1934 m. (fotografija iš: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grande_syna_Vilna.jpg).

tuose. Tad norinčių, galinčių ir žinančių, kaip dirbti akademinį ir edukacinį darbą, buvo ir čia. Tuo metu, kai 1925 m. Vilniuje buvo įkurtas YIVO, pasaulyje gyveno apie 10 milijonų žmonių, kalbėjusių jidiš kalba, tad naujo statuso kalbai ir ja kalbančiųjų veikloms suteikimas buvo gana natūrali sėkmingai įgyvendinta iniciatyva. Tiesa, YIVO niekada nebuvo ar netapo universitetu, nors jidiš tyrėjai, galintys perteikti savo mokslines išvadas jidiš kalba, buvo ugdomi. Neplanuotu sutapimu, o gal kaip tik postūmiu vienas kitam buvo Hebrajų universiteto Jeruzalėje (tuometė Palestina) įkūrimas, čia dominuojančia mokslo ir studijų kalba turėjo tapti hebrajų, perspektyvoje matant sionistinę sumanymą – žydų valstybės sukūrimą.

YIVO įkūrimas buvo labai lauktas ir tapo stipriu postūmiu naujam akademiniam reiškiniui atsirasti – žydų kilmės mokslininkai kėlė savo tautos istorijos, kalbotyros, folkloristikos, psichologijos, edukologijos klausimus, juos sprendė ir diskutavo gimtąja kalba, kilstelėdami kalbos prestižą iš šnekamosios į akademinę, kurioje visada yra dalykinių terminų. Akademinės jidiš vystymosi vieta buvo ne tik didžiųjų Europos valstybių

sostinės ar didesni miestai, bet ir tuo metu Lenkijai priklausęs Vilnius – buvęs jos periferijos miestu, tiesa, universitetiniu.

YIVO yra prigijusi ir visuotinai visomis kalbomis vartojama institucijos pavadinimo abreviatūra, Vilniuje įkurtas institutas jidiš kalba vadinosi *Yidisher visnshaftlekher institut* – Jidiš mokslo institutas. Tačiau viskas ne taip paprasta. Žodis *yidish* jidiš kalboje turi dvi reikšmes: žymi ir kalbą – „jidiš“, ir „žydą“. Kone nuo tarpukario yra prigijęs jo pavadinimas lietuvių kalba Žydų mokslo institutas (dabartinis kiek patikslintas variantas – Žydų mokslinių tyrimų institutas), tiesa, ir anglų kalba šiandien vartojamas instituto pavadinimas yra artimesnis tarpukarinei lietuviškai jo versijai – *YIVO Institute for Jewish Research*.

1.4. Ką veikė YIVO? Mokslo jidiš kalba kūrimas

Vis dažniau buvo dalijamasi idėjomis apie poreikį turėti žydų studijų instituciją, vertinama atmosfera Europoje ir JAV. Vilniaus žydai jidišistai, gavę signalų apie vienijimosi ir institucionalizacijos poreikį, ėmėsi apsibrėžti būsimo instituto veiklas ir keliamus tikslus. Būsimo YIVO direktoriaus Makso Vainraicho (1894 m. Kuldygoje, Latvijoje – 1969 m. JAV) vadovaujama kelių intelektualų grupė surašė „Vilniaus tezes dėl Jidiš mokslo instituto“. Pristačius šį dokumentą Vilniaus jidiš aplinkai ir suinteresuotiesiems asmenims Lenkijoje (nuo 1925 m. balandžio 15 d.), Vilniaus žydai pilni entuziazmo ėmėsi kurti žydų mokslo centrą Vilniuje. Ilgus svarstymus, diskusijas ir dvejonas nurungė ryžtas veikti savo tautos ir mokslo labui. Apie instituto kūrimo veiklas nuosekliai rašė vieno iš steigėjų grupės nario Zalmano Reizenio (1887 m. Kaidanavoje – 1941 m. kažkuriame iš sovietų kalėjimų) redaguojamas dienraštis „Der Tog“ (jid. „Diena“). Tarpukario intelektualai diskutuoti rinkdavosi privačiuose namuose ar butuose, tad ir YIVO įkūrimo vieta kurį laiką, kol vyko atskiro instituto pastato statybos, buvo M. Vainraicho ir jo žmonos Reginos Šabad-Vainraich butas šiandien išlikusiame J. Basanavičiaus gatvės 16-ame name. Šį išskirtinį įvykį instituto ir miesto gyvenime ženkлина atminimo lenta ant šio *Pohuliankos* (taip šią miesto dalį vadino žydai) namo. Direktorius M. Vainraichas buvo kartinė figūra YIVO steigimo, jo kūrimo ir veiklų organizavimo procesuose, jis buvo jo siela, variklis ir, kas ne mažiau svarbu, vienas iš finansinių instituto rėmėjų.

Pirminiuose YIVO planuose buvo numatytos kelios susijusios veiklos: istorijos artefaktų ir šiuolaikinių duomenų rinkimas bei kaupimas, sisteminimas, tyrimai ir jų viešinimas – leidyba. Taip pat suvoktas poreikis ir norėta rengti jidiš tyrėjus, kurie nebuvo rengiami aukštojo mokslo struktūrose, maža to, universitetuose taikomi apribojimai žydams apsunkino jaunuolių galimybes imtis intelektualų tyrėjo veiklų. Po diskusijų buvo sutarta, kad pagrindiniu tyrimo objektu taps paprastų žydų istorija, kultūra ir kiti dominantys klausimai. Praėjus kiek daugiau nei metams po instituto įkūrimo imta vykdyti akademinė veikla, kuri savo pagrindiniu tikslu kėlė jidiš kalbančių žydų praeities išsaugojimą bei moderniosios jidiš kultūros ryškumo ir išskirtinumo demonstravimą.

4 iliustracija. Pastatas dabartinėje J. Basanavičiaus gatvėje Vilniuje, kurio viename iš butų gyveno YIVO įkūrėjas, ilgametis vadovas Maksas Vainraichas. Jo bute YIVO oficialiai ir pradėjo savo veiklą, kol buvo renkamos lėšos ir vyko atskiro instituto pastato A. Vivulskio gatvėje statybos (fotografija iš: <https://www.jewish-heritage-lithuania.org/jewish-quarter/pohulanka-in-vilnius/>).

Tyrimai ir jų viešinimas specializuotuose leidiniuose, archyvo ir bibliotekos kaupimas, būsimų žydų studijų tyrėjų rengimas reikalavo nemažų finansinių išteklių, juo labiau kad besiplečiantis YIVO neturėjo savo pastato, kuris galėtų tapti įvykių epicentru ir mokslininkų susitikimo vieta bei leistų ne tik saugoti archyvą, bet ir jį atverti visuomenei. Žinios apie nemažus ir ambicingus instituto užmojus pasklido ir už Lenkijos ribų jidiš kalbančiame pasaulyje, Lietuvoje, bent jau Kaune, taip pat buvo žinančių apie planuojamas veiklas ir matančių jų prasmę. Paradoksalu, kad buvo tikėtasi daug paramos iš JAV žydų, modeliuotos ir lėšų pritraukimo iš Vakarų Europos schemos, tačiau dosniausiomis instituto veiklos rėmėjomis tapo labiausiai nepasiturinčios Rytų Europos žydų bendruomenės. Bet ir ši parama nebuvo nei tvari, nei pakankama. Finansinis stabilumas buvo nuolatinis YIVO administracijos rūpestis, net ir tuomet, kai pavyko įrodyti instituto veiklos svarbą, pateikti šios veiklos rezultatus. Rūpinimasis instituto įvaizdžiu paskatino svarstyti apie garsių vardų įtraukimą į instituto akademinę tarybą, kurios asmeninė sudėtis dėmesiui patraukti ir veiklos lygiui pademonstruoti buvo skelbiama ant oficialių YIVO blankų. Akademinės tarybos nariais sutiko tapti tuo metu (ir šiandien) mums gerai žinomi žydų kilmės mokslininkai: fizikas, reliatyvumo teorijos kūrėjas Albertas Einšteinas,

יִידִישַׁ פֿאַר אַלע

11

חודשדיקער זשורנאַל

ארויסגעגעבן פֿון דער

פֿילאָלאָגישער סעקציע

פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן

אינסטיטוט / ייִדאָ

אונזער דירעקטאָר

נח פֿרילאָפּ

אינהאלט:

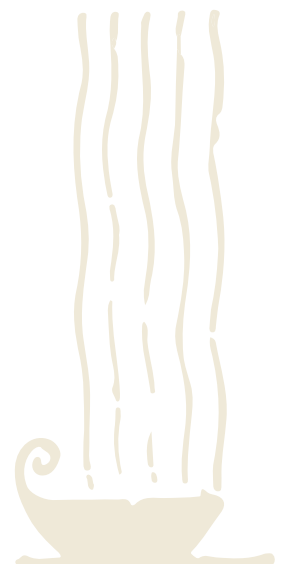
דעםשטערש טויג ניט מ. חמורניץ
די שפראך פֿון יחזקאל לערערס „מבין היים“ נ. ב.
פֿלינגשוועמלעך י. הערנהוט, א. פֿינגליכער
וואָס איז די טיטש און פֿון וואָנעט שטאַמט פֿסל נ. ב.
וועגן דער טראַנסקריפציע פֿון גריכישע נאָמען נ. גריס, נ. ב.
פֿון דער זאָלאָגישער וועלט נ. ב.
ליווטשער בעפֿאָרשער י. שעה טויב, נ. ב.
צווייטען ש. ווינסער, א. ח. זעמשיק
אַנקעטעס

4

י'ני 1938

5 iliustracija. YIVO Filologijos skyriaus leisto leidinio „Jidiš – visiems“ viršelis (1938 m.) (fotografija iš: <https://encyclopedia.yivo.org/article/29>)

6 iliustracija. Zalmanas Reizenas – vienas iš YIVO Vilniuje pagrindinių įkūrėjų (fotografija iš: <https://encyclopedia.yivo.org/article/29>)

7 iliustracija. YIVO pastatas Vilniuje A. Vivulskio gatvėje XX a. 4 deš. (fotografija iš: <https://yivo.org/museum/lt-vilna-yivo/files/assets/152325005/1/YIVO.html?t=2c8f3ee10352a1dd9cfefd35234624e1>)

psichologas Zigmundas Froidas, taip pat gal mažiau už žydų studijų ribų žinomas Simonas Dubnovas – vienas garsiausių to meto Rytų Europos žydų istorijos tyrėjų, autonomizmo šalininkas. Atrodo, kad YIVO – ta institucija, kuria buvo domimasi, o jos autoritetas ir pasiekimai vertinami. Tarkime, priėmus sprendimą, kad greta kitų veiklos barų reikėtų atsigręžti į meną, YIVO derino menui skirto padalinio steigimą su plačiai pripažintu dailininku litvaku Marku Šagalu.

Neturint nuolatinių patalpų instituto veikla buvo komplikuota, nebuvo įgyvendinamas vienas iš tikslų – ne tik kaupti ir saugoti, bet ir tai, kas sukaupta, atverti visuomenei – tapti jidiš kultūros ir tyrimo centru. Statybos A. Vivulskio g. įsigytame sklype strigo, kainos augo, o aukotojų mecenatystės nepakako greitai pabaigti darbus. Vis dėlto noras turėti savus namus buvo toks didelis, kad archyvas ir darbuotojai į naujos statybos pastatą įsikėlė dar nebaigus jo vidaus apdailos, nesant visų reikalingų baldų. 1933 m. sausio 1 d. YIVO jau turėjo nuolatinę būstinę. Minėtas Markas Šagalas naująją YIVO būstinę (ji buvo subombarduota Antrojo pasaulinio karo metu) apibūdino taip: „Nors iš pažiūros ji tokia pati varginga kaip trobelė iš mano paveikslo, bet kartu turtinga lyg Šventykla“¹ (tikėtina, kad dailininkas čia YIVO pastatą lygina su Jeruzalės šventykla).

1 Cecile E. Kuznitz, *YIVO ir moderniosios žydų kultūros kūrimas. Mokslas Jidiš tautai*, Vilnius: LNMMB Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2025, p. 251.

8 iliustracija. YIVO pastatas A. Vivulskio gatvėje Vilniuje nepergyveno Antrojo pasaulinio karo – 1944 m. jis buvo sugriautas, o šiandien instituto atminimas nepriklausomoje Lietuvoje pagerbtas memorialine lenta (fotografija iš: <https://www.jewish-heritage-lithuania.org/society/yivo-institute-in-vilnius/>)

1.5. Zamleriai (jid. rinkėjai) – savanoriai, sukūrę didžiulį archyvą

Plataus masto tautos istoriją pristatančio šaltinių archyvo kaupimas, dokumentų artefaktų identifikavimas ir jų saugojimas vienoje vietoje – YIVO institute turėjo pagrindinį tikslą – sukonzentruoti kol kas niekada sistemingai nerinktą medžiagą ir ją išsaugoti ateities kartoms. Kita vertus, dokumentų archyvo ir sisteminių duomenų nebuvimas buvo aiškiai suvoktas kaip trukdis akademiniams tyrimams vykdyti. Brangios šaltinių žvalgymo ir identifikavimo kelionės YIVO, gyvenančiam iš veiklos pradžioje nenuoseklių rėmėjų aukų ir savanoriško entuziastų darbo, buvo prabanga. Imta ieškoti efektyvesnių sprendimų, kaip organizuoti YIVO aktualios medžiagos rinkimą kuriant Žydų / jidiš tautos archyvą, kaip kaupti naujienas ir informaciją apie pasirodančius Rytų Europos žydų istorijos, kultūros, literatūros, edukologijos ir kitų kryptių leidinius, periodinę spaudą, kaip fiksuoti esamo laikotarpio skirtingų kartų žydų jausenas, išgyvenimus ar rinkti statistinius duomenis. Norų ir gerų intencijų buvo daug, tačiau neturint nuoseklaus finansavimo reikėjo kitokių sprendimų. Idėją į instituto veiklas įtraukti savanorius pasiūlė rašytojas ir jidiš mokytojas Abraomas Golombas (1888 m. Lietuvoje – 1982 m. Los Andžele, JAV), susijęs su dviem – Edukologijos ir Psichologijos – skyriais YIVO institute. Šiandienos mokslininkai žmonių įtraukimą į informacijos rinkimą, organizuotą pagal mokslininkų suformuluotus tam tikrus kriterijus ar klausimus, bei dalijimąsi surinktais duomenimis vadintų šiuolaikiniu terminu *piliečių mokslas*, šios primirš-

tos prieigos taikymas šiandien tampa vis populiariesnis. A. Golombo sumanymo esmė buvo kreiptis pradžioje į jidiš mokyklų mokytojus ir mokinius, kad jie pagelbėtų savo gyvenamoje vietoje surinkti YIVO reikiamus duomenis ir juos atsiųsti į instituto būstinę Vilniuje. YIVO mokslininkai pagal savo interesų ir tyrimų sritį buvo susiskirstę į keletą skyrių. Istorijos skyrių domino prisiminimų, vaizdų ir kitų artefaktų rinkimas, Etnografijos skyrių – papročių, tradicijų fiksavimas, jidiš lingvistus – kalbos tarmės, žodžių tarimas, jų deriniai, vietos kalbų įtaka, o edukologai ir psichologai siekė išsiaiškinti, su kokiomis problemomis susiduria jidiš mokymosi sistemoje išsilavinimo siekiantys vaikai ir jų mokytojai, kokios mokymo metodikos yra taikomos, kaip jaučiasi vaikai ir jų tėvai, kokius pokyčius ir įtampas patiria jaunuoliai, laipsniškai įsiliedami į suaugusiųjų pasaulį. Idėja pritraukti daugiau žmonių instituto archyvui ir duomenynams kaupti pasiteisino su kaupu. YIVO kasdien pasiekdavo dėžės ir ryšuliai su surinkta medžiaga, o leidėjai, veiklos pradžioje nenorėję atsiųsti spaudos ar knygos egzemplioriaus, vėliau leidinio patekimą į YIVO biblioteką ir sudaromą kasmetinę leidinių bibliografiją laikė garbe.

9 iliustracija. S. An-skio (tikras vardas Šloime Rappoport) etnografinės ekspedicijos metu žydų folkloro rinkėjas kalbasi su dabartinės Ukrainos teritorijoje gyvenusiais žydais, 1912 m. (fotografija iš: <https://encyclopedia.yivo.org/article/2074>)

10 iliustracija. Žaidžiantys žydų vaikai, užfiksuoti S. An-skio etnografinės ekspedicijos metu (dabartinės Ukrainos teritorijoje), apie 1913 m. (fotografija iš: <https://encyclopedia.yivo.org/article/2074>)

Sėkmingiausiai dirbo Etnografijos skyrius, kuriam paprasti žydai, pasklidę po visą tuometę Lenkiją ir Rytų Europą, o kai kada ir atokesnes bendruomenes, kone nuolatiniu srautu siuntė jidiš etnografijos pavyzdžius. 1929 m., praėjus vos keleriems metams nuo *zamlerių* veiklos pradžios, YIVO buvo sukaupta apie 50 000 folkloro vienetų. *Zamleriai*, patys stingantys lėšų, kai kada siūsdavo nevisiškai apmokėtas siuntas ar prašydavo kompensuoti patirtas išlaidas, tačiau dažniausiai bendradarbiavimas buvo sklandus, o atsiunčiama medžiaga ar duomenys vertingi. Yra žinių, kad Gardino (dab. Baltarusija) apylinkėse itin sėkmingai ir kokybiškai dirbančiam *zamleriui* Berlui Verblunskiui YIVO padėjo įsigyti dviratį, kuris turėjo paspartinti jo judėjimą tarp štetlų, renkant medžiagą.

YIVO darbuotojai buvo išradingi, nepasikliovė tik *zamlerių* teikiama medžiaga, patys ėmėsi iniciatyvų, rengė konkursus skatindami visuomenę dalintis savo atsiminimais, išgyvenimais ir problemomis. Šiuo metu yra geriausiai ištirta žydų jaunuoliams skirta

11 iliustracija. YIVO rengto jaunimo autobiografijų konkurso Lenkijoje (1932–1939 m.) medžiaga, išsaugota YIVO archyve (fotografija iš: <https://www.yivo.org/Autobiographies-Diaries-Journals>)

rašinių konkurso medžiaga. Konkurso dalyviai iš visos Lenkijos buvo prašomi dalintis jiems kylančiomis kasdienos problemomis ir apninkančiomis dvejonėmis. Dar plačiau neviešinta yra tyrėjų ką tik identifiukuota medžiaga apie XX a. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje vykusį konkursą, kurio dalyviai turėjo aprašyti savo patirtis Pirmojo pasaulinio karo metu. Iš *zamleryų* fenomeno kilo unikalus ir neįkainojamas YIVO archyvas, taip pat buvo sukurtas „YIVO draugų“ – lyg instituto ambasadorių ir rėmėjų – tinklas visame pasaulyje. Niujorke veikęs YIVO padalinys ir tapo vieta, kur institutui pavyko tęsti darbą ir čia pergabenti nuo naikinimo nacių okupuotoje Lietuvoje išgelbėtus archyvinis dokumentus. Prie to daug prisidėjo tiek instituto darbuotojai, tiek atsitiktinumas, kad 1939 m. pabaigoje Niujorke įsikūrė M. Vainraichas (jam būnant Kopenhagoje, kur turėjo dalyvauti konferencijoje, prasidėjo Antrasis pasaulinis karas, tad į Lietuvą jis nebegrįžo).

1.6. YIVO Lietuvos Vilniuje, pirmoji sovietų okupacija ir YIVO persikėlimas į Niujorką

Antrojo pasaulinio karo pradžia atnešė ne tik politinį nestabilumą ir sumaištį, bet ir daug permąšinų mūsų regione. Rugsėjo 19 d., praėjus kiek daugiau nei porai savaičių po nacių įsiveržimo į Lenkiją, sovietai užėmė Vilnių. Vienas iš YIVO steigėjų ir mokslo leidinio „YIVO-bletter“ (jid. „YIVO puslapiai“, 1931–1939) redaktorius Zalmanas Reizenas buvo suimtas, YIVO vadovo kėdę užėmė komunistams simpatizuojantis instituto darbuotojas Mošė Lereris (1895–1944). Šiame kontekste 1939 m. spalio 10 d. Lietuva

pasirašė savitarpio pagalbos sutartį su Sovietų Sąjunga, pagal kurią Lietuvai buvo perduotas išsvajotasis Vilnius – sostinė – ir dalis Vilniaus krašto. Vilniaus atgavimo kaina buvo sovietų kariuomenės bazių įkūrimas keliose Lietuvos vietose. Vilniaus atgavimas inspiravo daug naujų valstybės valdymo ir krašto integravimo veiklų, tarp jų ir mokslo bei studijų institucijų perėmimą. Lenkiškame Vilniuje įkurtas YIVO ėmė veikti naujomis sąlygomis ir naujoje valstybėje. Šis neilgas laikotarpis nepaisant karo atmosferos nuteikė optimistiškai, institutas tęsė veiklą toliau dirbdamas jidiš mokslo srityje. Kauno žydams Vilniaus atgavimas buvo senų lūkesčių išsipildymas, nes buvo atgautas ryšys su kultūriniu ir dvasiniu centru. Stepono Batoro universitetas buvo reorganizuojamas į lietuvišką, kuriame planuota turėti žydų studijų padalinius, buvo palankiai žiūrima į bendradarbiavimą su YIVO, skatinant žydų studijas Vilniaus universitete. Karo sumaištis sąlygomis į Vilnių plūdo karo pabėgėliai iš Lenkijos, tarp jų nemažą dalį sudarė žydai. Stabilumo laikotarpis buvo trumpas, vos kelių mėnesių, šįsyk Vilnius ir Lietuva buvo pirmą kartą okupuoti sovietų, Vilnius tapo Lietuvos, tik jau SSSR sudėtyje, sostine.

YIVO, kaip ir kitų buvusių tautinių mažumų institucijų, statusas pasikeitė. YIVO priskirtas sukurtam Lituanistikos institutui (jis vėliau transformuotas į Mokslo akademiją) ir pervadintas Trečiuoju muziejumi ir biblioteka. Tarp karo pabėgėlių, ieškojusių

12 iliustracija. 2017 m. Vilniaus universitetas YIVO (JAV, Niujorkas) atstovams perdavė simbolinį Atminties diplomą, kuriuo pagerbtas buvęs jo docentas, Europos jidiš kalbos filologas ir jidiš dialektologijos tyrimų pradininkas Noachas Pryluckis. Jis buvo pašalintas iš Universiteto 1941 m. birželio mėn., vykdant nacionalsocialistams pavaldaus Vilniaus miesto ir srities švietimo reikalų valdytojo įsakymą (1941-06-27) (fotografija iš: <https://www.vu.lt/naujienlaiskis/yivo-atstovams-perduotas-noacho-pryluckio-atminties-diplomas>).

prieglobsčio Vilniuje, buvo ir vienas žymiausių tarpukario Europos jidiš kalbos filologų ir jidiš dialektologijos tyrimų pradininkas Noachas Pryluckis (1882–1941). Jis tapo ne tik paskutiniu YIVO direktoriumi, bet ir buvo paskirtas Jidiš katedros Vilniaus universitete vadovu. Tai buvo beprecedentis atvejis – jidiš kalbos tyrimų svarbos universitetinis įtvirtinimas. 1941 m. pradžioje YIVO pavadinimas dar kartą buvo pakeistas į Žydų kultūros institutą, integruojant jį į Lietuvos SSR mokslo akademiją, o N. Pryluckis kaip turintis tinkamą išsilavinimą ir akademinį pripažinimą direktoriaus pareigose pakeitė M. Lererį. YIVO veikla sovietizacijos ir suirutės sąlygomis nebebuvo intensyvi, archyvų rinkiniai nebepildyti, intelektualinės veikimo laisvės beveik neliko.

Grįžkime prie jau minėto fakto, kad ilgametis YIVO direktorius M. Vainraichas, negrįžęs į karo apimtą Lenkiją iš planuotos, bet dėl karo pradžios atšauktos konferencijos Kopenhagoje, persikėlė į Niujorką. Įvertinus YIVO galimybes veikti okupacijos sąlygomis, 1940 m. buvo priimtas sprendimas – Niujorko padalinys laikinai iki karo pabaigos perima pagrindinės YIVO būstinės funkciją, o M. Vainraichas rūpinasi, kad pagal galimybes būtų užtikrintas instituto veiklą tęstinumas.

13 iliustracija. YIVO naujoji būstinė Niujorke, 1945 m. (fotografija iš: <https://summerprogram.yivo.org/Max-Weinreich-1894-1969>)

1941 m. birželio 24 d. naciai užėmė Vilnių, mieste po kelių dienų apsilankė ir Reicho administratoriaus Rozenbergo specialiosios paskirties darbo grupės nariai. Jiems buvo pavesta organizuoti mieste buvusių žydų vertybių suvežimą į YIVO būstinę A. Vivulskio gatvėje, dabar tapusia žydų knygų, archyvinės medžiagos, dailės bei ritualinių dirbinių rūšiavimo centru. Pagrindinis kultūros ir meno vertybių konfiskavimo tikslas buvo jų vertės nustatymas, vėliau jų laukė dvejopas likimas – nevertingais ar nereikšmingais pripažinti objektai turėjo būti sunaikinti, o turintys išskirtinę vertę saugiau supakuoti ir pervežti į Frankfurtą. Čia buvo numatyta įkurti muziejų – institutą – *Institut zur Erforschung der judenfrage* (vok. Žydų klausimo tyrimų institutas), kuris ideologizuotai tirtų ir pristatytų žydus, jau kaip išnaikintą tautą. Ilgą laiką su didžiuliu atsidavimu ir nuoširdumu kauptas YIVO archyvas ir biblioteka, M. Strašūno bibliotekos kolekcija, privačiose kolekcijose esantys leidiniai ir kūriniai buvo pasmerkti sunaikinti arba jiems galėjo būti suteiktos naujo pobūdžio prasmės nacistinės Vokietijos aplinkoje. Žydų paveldo centralizavimo veiksmai vyko tuo pačiu metu kaip ir žmonių gyvenimo apribojimas – sukėlimas į getus, intensyvus Holokausto vykdymas Lietuvos provincijoje. Gyvybei esant pavojuje, sunaikinti pasmerkti žmonės ėmėsi gelbėti savo tautos paveldą.

1.7. YIVO lobių gelbėjimas

Norint įvertinti, atrinkti svarbiausius ir geriausius, nacionalsocialistų požiūriu vertus išsaugoti žydų paveldo kūrinius, knygas ar rankraščius, reikėjo ne tik jidiš ir hebrajų kalbų mokėjimo, bet ir supratimo apie žydų istoriją ir tradiciją. Iš Vilniaus ir jo apylinkių į buvusį YIVO pastatą vežamų žydų vertybių atrankai (vertinga / į Frankfurtą – nevertinga / sunaikinti) buvo sudaryta intelektualų, tarp kurių buvo ir anksčiau dirbusių YIVO, grupė, vėliau ji praminta „Popieriaus brigada“ (jid. *Papier Brigade*). Tarp „darbininkų“, kasdien dirbti išeinančių iš geto teritorijos į YIVO pastatą, buvo grupė žmonių. Paminėtini žymiausi iš jų:

Zeligas Kalmanovičius (1885–1944) – lingvistas, vertėjas, filologas, vienas iš YIVO direktorių, Vilniaus gete hebrajų kalba rašė dienoraštį, jis išliko ir yra išverstas į lietuvių kalbą;

Uma Olkenicki (1899–1943 / 1944) – Rachelės Kaminskos vardo žydų teatro muziejaus vadovė, be kita ko, ir YIVO logotipo kūrėja, grafikė, nemažai dirbusi su YIVO leidinių apipavidalinimu;

Avromas Suckeveris (1913–2010, Tel Avive, Izraelyje) – poetas, prozininkas, literatų grupės „Jung Vilne“ (jid. „Jaunasis Vilnius“) narys, tikėjęs, kad kol vykdo misiją rašyti, jis gyvens; buvo pakviestas liudytoju Sovietų Sąjungos žydų vardu prieš nacių Niurnbergo procese; buvo pretendentas į Nobelio literatūros premiją už jidiš literatūrą (1985); lietuviškai galima paskaityti jo kūrybos, geto laikų dienoraštį bei liudijimo Niurnbergo procese tekstą;

14 iliustracija. M. Strašūno bibliotekos fondų saugotojas Chaiklas Lunskis (1881–1942 / 1943) (fotografija iš: <https://blog.lnb.lt/judaika/2025/05/19/prof-mordechajaus-motti-zalkino-paskaita-vilnius-zydu-mokslo-ir-knygos-kulturos-centrasvertimas-i-lietuviu-kalba/>)

Šmerkė Kačerginskis (1908 m. Vilniuje – 1954 m. žuvo lėktuvo katastrofoje Argentinoje) – poetas, literatų grupės „Jung Vilne“ narys ir Vilniaus geto bardas;

Chaiklas Lunskis (1881–1942 / 1943) – Mato Strašūno bibliotekos (Vilniuje, Žydų gatvėje) bibliotekininkas.

„Popieriaus brigados“ pavadinimą grupė pelnė savo veikla, kai vietoje ginklų dalių, skirtų planuojamam geto pasipriešinimui, ir maisto ar vaistų šios grupės nariai savo drabužių klostėse ar, palankiai susiklosčius aplinkybėms, ir kiek didesniu mastu į Vilniaus getą nešė ir jame įrengtose slėptuvėse stengėsi išsaugoti kultūrinio palikimo vertybes. Įnešti vertybes grįžtant po darbo už geto teritorijos nebuvo lengva, grįžtančieji į getą buvo tikrinami geto apsaugos, todėl buvo pasirinktos net kelios strategijos – perduoti išsaugotus dokumentus lietuviams ar lenkams (žinoma, kad šias vertybes slėpė Pasaulio tautų teisuolės vardą pirmoji iš lietuvių pelniusi Vilniaus universiteto bibliotekininkė Ona Šimaitė (1894 m. Akmenėje – 1970 m. Paryžiuje)), dalis saugotinių knygų ir rankraščių slėpti čia pat – YIVO palėpėje (karo veiksmų metu sunaikinus pastatą, žuvo ir čia slėptos vertybės), taip pat knygos ir dokumentai buvo įnešami į getą ir slapstomi jame tiek didesnėse ar mažesnėse slėptuvėse, tiek ir perduodant privatiems asmenims.

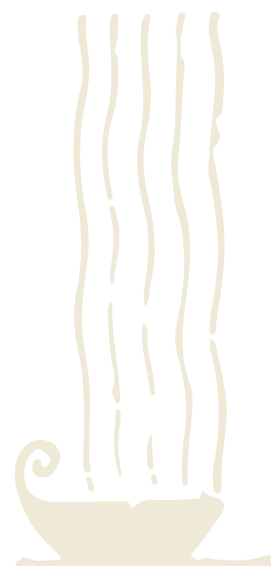
Naciams pasitraukus ir sovietams okupavus Vilnių 1944 m. liepą, Holokaustą išgyvenę Aba Kovneris, A. Suckeveris ir Š. Kačerginskis iš visų jiems žinomų ir išlikusių slėptuvių ištrauktus žydų paveldo artefaktus siekė perduoti sovietų steigiamam Vilniaus žydų muziejui. Žydų paveldas sovietams ne itin rūpėjo, tad dalis Vilniaus gete išsaugotų vertybių

15 iliustracija. Avromas Suckeveris su žmona Freidke peržiūri nacistinės okupacijos metais „Popieriaus brigados“, kurios dalimi jie patys ir buvo, išsaugotus dokumentus (fotografija iš: <https://jewishmuseummilwaukee.org/antagonizing-ultranationalism-the-paper-brigade-of-the-vilna-ghetto/?srsltid=AfmBOorYWhTcuVolW-fz9kZ8Q5bE7v4CtzsXXGGRU7nld8XoPVCmjSWc>)

16 iliustracija. Maksas Vainraichas (dešinėje) kartu su kitais YIVO darbuotojais bei rėmėjais atidaro pirmąsias YIVO Niujorke pasiekusias išsaugotų dokumentų bei knygų dėžes iš Vilniaus, 1947 m. (fotografija iš: <https://summerprogram.yivo.org/Max-Weinreich-1894-1969>)

17 iliustracija. 1989 m. YIVO Niujorke direktorius Samuelis Norichas peržiūri sovietmečiu slėptas ir taip išsaugotas knygas iš ikikarinių YIVO kolekcijų Vilniuje (fotografija iš: <https://encyclopedia.yivo.org/article/29>)

buvo sunaikinta. Vilniuje likę žydai, gelbėdami išlikusias vertybes, pradėjo pašto ryšuliais ar per vykstančius asmenis (kartais legaliai, kartais ne visai) siųsti jas dažniausiai dviem kryptimis: į Niujorką ir į Maskvą. Radę būdų emigruoti iš sovietinės Lietuvos 1946 m. poetai pasistengė išgabenti išsaugotas išskirtines vertybes į JAV, vertybių pergabenimo veiklos vyko dar kelerius metus iki Vilniaus žydų muziejaus uždarymo (1949). Panašiu metu buvo uždaryta ir Vilniuje kurį laiką veikusi žydų mokykla, antisemitinės nuostatos Sovietų Sąjungoje tolydžio stiprėjo. Lietuviai, suprantantys žydų paveldo svarbą, ėmėsi slėpti žydų knygas. Vilniuje įkūrus Knygų rūmus (LSSR valstybinės bibliografijos ir spaudos statistikos centrą), kuriems nuo 1946 m. vadovavo Antanas Ulpis (1904–1981), imta neoficialiai rinkti, kaupti ir slapstyti žydų knygas, spaudą ir rankraščius. Šią paslaptį žinojo ne vienas Knygų rūmų darbuotojas, o čia dirbę žydai darbo metu buvo išleidžiami aprašyti slapstomų vertybių. Šiandien žymiausia šių vertybių slėpimo vieta – įstabaus barokinio interjero Šv. Jurgio bažnyčia (K. Sirvydo g. 4), esanti netoli nuo dabartinių Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarijos rūmų. Paradoksalu, kad sunaikinimui pasmerktas paveldas paslaptį išlaikiusių drąsių žmonių dėka buvo išsaugotas kone sovietinio ministrų kabineto

18 iliustracija. Šv. Jurgio bažnyčios Vilniuje paskirtis sovietmečiu buvo pakeista ir ji buvo pervadinta Knygų rūmais. Šiuose Knygų rūmuose sovietmečiu slėptos žydų knygos, spauda, rankraščiai. M. Sakalausko fotografija (fotografija iš: <https://www.limis.lt/valuables/e/365036708/790355823?searchId=79731013>).

rūmų kieme. Ši paslaptis, giliai sujaudinusi tarptautinę tyrėjų bendruomenę ir pasaulio žydus, buvo atskleista tik Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Šiandien bendromis žydų ir lietuvių pastangomis išsaugotas tarpukarinio YIVO ir M. Strašūno bibliotekos paveldas, taip pat ir kiti sunaikinimui pasmerkti dokumentai bei kultūros vertybės yra verti šio pasakojimo, pažinimo ir susipažinimo, kaip ir žinojimas apie sutelktas ir išradingas pastangas jas mums išsaugoti.

2. Metodinės pamokų ir popamokinės veiklos rekomendacijos: tarpdisciplininė YIVO istorijos įtrauktis

2.1. Savo istoriją kuriame ir saugome patys: 3–4 kl. pasaulio pažinimo dalyko veiklos

Tikslas: integruoti vietos žydų kultūros, YIVO, kaip tos kultūros saugotojo ir puoselėtojo, pirminį pažinimą su savo kultūros pažinimo ir saugojimo skatinimu, pabrėžiant YIVO kūrėjų viziją – tikėjimą kultūros tęstinumo svarba tiek per praeities, tiek per dabarties studijas.

Kam skirta? 3–4 kl. pradinių mokyklų mokiniams, į kurių pasaulio pažinimo kursą įtrauktas ir skirtingų Lietuvos tautinių grupių kultūros pažinimas. Jį šioje temoje rekomenduojama integruoti su lietuvių etninės kultūros pažinimu.

Pagrindiniai skaitiniai mokytojams ruošiantis veikloms:

1. Apie žydų etnografinės medžiagos rinkėjus – *zamlerius*: Cecile Esther Kuznitz, *YIVO² ir moderniosios žydų kultūros kūrimas. Mokslas jidiš tautai*, Vilnius, 2025 (vertimas iš anglų kalbos: *YIVO and the making of modern Jewish culture. Scholarship for the Yiddish nation*, Cambridge University Press, 2014) trečio skyriaus „Iš liaudies, liaudžiai, su liaudimi“ poskyris „Akademinė veikla 1925–1932 m.“ (angliškame originale: p. 72–81).
2. Skaitmeninėje YIVO enciklopedijoje straipsnis apie vaikus ir žaidimus žydų kultūroje Rytų Europoje: Joanna Beata Michlic, *Toys and Games*, in: <https://encyclopedia.yivo.org/article/2538>.

Siūlomoms veikloms

1. **Žaidžiame *zamlerius* – etnografijos rinkimo kaip edukaciniu požiūriu naudingos veiklos su pramogos elementais inicijavimas.** Etapai:
 - 1) *Zamlerių* – etnografinės medžiagos rinkėjų – svarbos YIVO veikloje pristatymas. Mokytojas mokiniams pristato trumpą YIVO įsikūrimo istoriją ir akcen-

2 *Red. past.* Šiame vertime jidiš ir hebrajų asmenvardžiai ir pavardės transkribuojami lietuviškai pagal VLKK perrašos taisykles: https://www.vlkk.lt/media/public/file/Naujienos/perra%C5%A1a_jidi%C5%A1-taisykl%C4%97s_20181004.pdf; https://www.vlkk.lt/media/public/file/Naujienos/perra%C5%A1a_hebr_pagrindn-taisykl%C4%97s_20181004_AP%C5%BEr.pdf. Terminai, pavadinimai ir trumpiniai iš jidiš kalbos transkribuojami pagal YIVO bendrinės jidiš kalbos rašybos taisykles bei atitinkama perrašos lotyniškais rašmenimis sistema (žr. Uriel Weinreich, *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*, New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1990 [1-as leidimas 1968], xxi). Terminai ir pavadinimai iš hebrajų kalbos – pagal VLKK perrašos taisykles.

tuoja etnografinės medžiagos rinkėjų svarbą, ypač instituto veikimo pradžioje ir formuojant archyvą. Aptariama, kas yra etnografinė medžiaga, kuo ji skiriasi nuo istorijos pažinimui įprastos dokumentinės medžiagos, kaip ji mums leidžia pažinti pasaulį. Papasakojama apie *zamlerius*, rinkėjus, kurie neturėjo tam skirto specialaus išsilavinimo, pasirengimo, tik YIVO parengtus klausimynus-gaires ir pagal juos dirbo rinkdami medžiagą Lenkijoje, kitose Europos šalyse, netgi JAV, kur buvo nemažai emigravusių žydų iš Rytų Europos. Aptariama, ką rinko *zamleriai*: 1) žmonių pasakojimus, atsiminimus, susijusius su vietos žydų kultūra; 2) jidiš kalbos ir dialektų, folkloro pavyzdžius; 3) knygas, rankraščius, fotografijas ir pan. – dalykus, kurie reprezentavo vietos žydų kultūrą. Tai buvo YIVO archyvo ir bibliotekos kūrimo atspirtis – patys vietos žydai rodė aktyvumą ir norą dalyvauti šioje iniciatyvoje. Aptariama su moksleiviais, kodėl tai galėjo vykti – kas skatina žmones saugoti grupės, kuriai jie save priskiria, kultūrą? Kodėl tokios iniciatyvos yra svarbios mūsų visuomenei prieš 100 metų ir šiandien? Aptariama, kaip skirtingai galima saugoti savo kultūros artefaktus ir atmintį šiandien, įvertinama skaitmeninių technologijų svarba, moksleiviai skatinami pateikti savo idėjas, kaip jie šiandien rinktų etnografinę medžiagą apie lietuvių kultūrą, ką laikytų svarbiais dalykais parodyti ateities kartoms.

19 iliustracija. Berniukai religinėje žydų mokykloje prieš maždaug šimtą metų žaidžia šachmatais. Šachmatai – vienas iš žaidimų, bendras ir mėgstamas tiek tarp skirtingo amžiaus žmonių, tiek tarp skirtingų kultūrų. Pagalvokite, ar žinote dar tokių žaidimų savo aplinkoje? (fotografija iš: <https://museum.yivo.org/artifact/chess-game-1920s-1930s/>)

20 iliustracija. Rokhele (Rachelé) Buszmyc su lėle prieš maždaug šimtą metų. Lėlės – neatsiejama įvairiausių kultūrų vaikystės dalis. Pasvarstykite kartu su moksleiviais, kodėl (fotografija iš: <https://iberzets.org/art-translation/%D7%A8%D7%B2%D7%96%D7%A2%D7%9C%D7%A2/>).

- 2) Paaškinama etnografinės medžiagos rinkimo ir pažinimo svarba lietuvių kultūros supratimui bei puoselėjimui, etnografijos rinkimas pristatomas kaip universalus tautų savęs pažinimo ir jo perdavimo ateities kartoms veiksmas.
- 3) Supažindinimas su 1926 m. YIVO klausimyno, pateikto *zamleriams* – etnografinės medžiagos rinkėjams, apie vaikų žaidimus pavyzdžiu, nagrinėjant, kokie aktualūs aspektai jame pateikti: vaikų žaidimai su monetomis, peiliais, plunksnomis; rankų darbo žaislai (pagaminti suaugusiųjų ar pasigaminti pačių vaikų); berniukų, kurie lankė religines žydų mokyklas – chederius – žaidimai; vaikų dainelės ir skaičiuotės; mokytojų sukurti žaidimai naujose moderniose, ne religinėse, žydų mokyklose (iš: *RG 1.2, Records of YIVO (Vilna): Ethnographic Committee, F7. YIVO*). Šiuo pagrindu kartu su mokiniais kuriamas etnografinės medžiagos rinkėjams šiandien Lietuvoje pritaikytas klausimynas apie vaikų žaidimus ir žaislus. Vaikai gali išbandyti *dredl-savivon* (vilkelio) sukimą ir žaisdami susipažinti su Chanukos švente ir ją lydinčiu herojiniu žydų pasakojimu apie Makabėjų sukilimą.

21 iliustracija. Vaikai bibliotekoje Lucke (dab. Ukraina) XX a. 4 deš. Mokytis skaityti – sunkus darbas, bet ar skaitymas gali būti kaip žaidimas? Pasvarstykite su vaikais, kuo rašymas ir skaitymas primena žaidimą, kaip istorijų kūrimas žaidžiant vaidmenų žaidimus skatina mūsų vaizduotę (fotografija iš: <https://www.yivo.org/Jewish-Public-Libraries-in-Interwar-Poland>).

- 4) Parengto klausimyno pagrindu vaikai kviečiami žaisti žaidimą „**Aš taip pat galiu būti *zamlaris* – etnografijos rinkėjas**“. Mokytojas suskirsto mokinius į kelias grupes (atitinkamai pagal klasės dydį, grupės narių skaičius – 5–7 mokiniai). Mokiniai grupėse pasitardami renka vienas iš kito informaciją – atsakymus pagal parengtą klausimyną apie savo žaidimus, žaislus. Atlikusios šią užduotį visos grupės pristato savo surinktą ir užrašytą medžiagą prieš klasę, po pristatymų mokytojas padeda mokiniams apibendrinti medžiagos rinkimo rezultatus – kokie atsakymai dažniausiai pasikartojo, kas labiausiai išsiskyrė ir kodėl taip galėjo nutikti, ką mokinių pateikta informacija leidžia suprasti apie žaislų ir žaidimų kultūrą dabartinėje Lietuvoje. Mokytojas surenka mokinių paruoštą medžiagą ir padeda ją į klasės archyvą arba perduoda į mokyklos archyvą (jei mokykloje toks yra). Ypač susidomėjusiems vaikams mokytojas gali patarti klausimyno klausimus pateikti tėvams ir / ar seneliams, bandant išsiaiškinti, kaip (ne)kito žaislai ir žaidimai.

2. Savo lėlės kūrimas – integracija su daile ir technologijomis.

Pirmąją veiklą „Žaidžiame *zamlarius*“ siūloma tarpdiscipliniškai integruoti su dailės ir technologijų užsiėmimais, taip siekiant kūrybinių mokinių kompetencijų ugdymo per skirtingų kultūrų pažinimą. Mokiniais trumpai susipažinus su žydų vaikų Rytų Europoje žaistų žaidimų XIX–XX a. pradžioje istorija ir patiems atlikus

22 iliustracija. Lėlė-marionetė. Mayeris Kirshenblattas iš Toronto (Kanada) pagamino šią lėlę XX a. pabaigoje siekdamas atkartoti savo vaikystėje Lenkijoje prieš Antrąjį pasaulinį karą turėtą rankų darbo lėlę (fotografija iš: <https://encyclopedia.yivo.org/media/1590>).

inscenizuotą etnografinės medžiagos apie savo aplinkos žaidimus ir žaislus rinkimą, siūloma technologijų ir / ar dailės pamokų metu pasigaminti lėlė-marionetę, vaizduojančią mėgstamą filmuko herojų, šeimos narį ar save patį, pagal toliau pateiktą Mayerio Kirshenblatto lėlės-marionetės pavyzdį (žr. 22 iliustraciją).

3. **Susipažinimas su jidiš žodynu ir savo vardo užrašymas jidiš kalba.** Etapai:
- 1) Pradžioje mokytojas pasidomi, kas yra girdėję apie hebrajų kalbą ir apie jidiš kalbą, galbūt mokiniai žino, kuo jos skiriasi.
 - 2) Hebrajų ir jidiš raidyno panašumų bei skirtumų aptarimas, šių kalbų reikšmės žydų bendruomenėse aptarimas. Hebrajų ir jidiš raidynai iš esmės yra tokie patys – abu naudoja hebrajiškas raides, rašoma iš dešinės į kairę. Hebrajų kalba ilgą laiką, iki pat XX a., buvo laikoma išimtinai šventąja kalba, nes ja užrašyti judaizmo svarbiausi religiniai tekstai, ji vartota pamaldose ir daug rečiau kasdienybėje. Tai pasikeitė XIX a. pasireiškus sionizmo idėjoms ir siekiui atkurti žydų valstybę,

tuomet imta pasaulietinti, atnaujinti ir biblinę hebrajų kalbą pritaikyti kasdieniam vartojimui. Ji šiandien ir vartojama Izraelyje kaip valstybinė kalba. Tačiau iki XX a. skirtingos žydų bendruomenės pasaulyje savo kasdieniam bendravimui suformavo kitas kalbas. Pačios žinomiausios – jidiš (daugiausia – Rytų ir Vidurio Europoje) ir ladino (daugiausia – Pietų, Vakarų Europoje, Balkanuose). Rytų Europoje tarp žydų iki XX a. dominavusi jidiš kalba yra sudaryta iš hebrajų, aramėjų ir vokiečių kalbų, jai nemažai įtakos turėjo ir vietinės kalbos, vėliau atsirado skirtingi jidiš dialektai, pavyzdžiui, žydų, gyvenusių buvusios LDK teritorijoje. Lietuvoje susiklostęs jidiš dialektas – litviš – šiandien pripažįstamas bendrinės jidiš kalbos pagrindu, o YIVO nustato jos transkribavimo lotynų abėcėle taisykles. Jidiš užrašoma tuo pačiu hebrajišku raidynu, tačiau kitaip nei hebrajų kalboje, kur balsės dažniausiai nerašomos (arba rašomos tik su specialiais diakritiniais ženklais – *nikkud*), jidiš kalba užrašoma su balsėmis. Taigi, nors abi kalbos naudoja tą patį raidyną, jos labai skiriasi pagal tarimą, gramatiką ir žodyną. Jidiš kalboje yra lietuviškų žodžių, o kai kurie jidiš kalbos žodžiai ir dabar vartojami lietuvių (liet. slengas „davatka“ (šventeiva) iš jid. „davnen“ arba jid. „ragene“ iš liet. „ragana“, jid. „žmoges“ iš liet. „žmogus“).

- 3) Jidiš kaip nykstančios kalbos pristatymas: po Holokausto Europoje likus itin mažoms žydų bendruomenėms, o dar Rytų Europoje joms ir jidiš patiriant spaudimą iš sovietinės / komunistinės valdžios riboti jidiš kalbos vartojimą, ilgainiui šios kalbos vartotojų liko labai mažai. Jidiš kalbos galima išmokti tik specialiuose rengiamuose vasaros kursuose Paryžiuje ir Niujorke, per YIVO inicijuojamus kalbos mokymo kursus bei atskirais atvejais – rinktis jidiš kalbos kursus universitetuose, kurie turi stiprias žydų studijų programas (toks kursas jau keleri metai yra siūlomas ir Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentams!). Gali būti įdomu, kad ir šiandien Lietuvoje gyvena keletas vaikų, kurių jidiš kalba yra gimtoji, t. y. pirmoji išmokta namuose, šia kalba jie kalba namuose ar su seneliais.
- 4) Praktinė edukacinė veikla, kurios metu mokiniai susipažįsta su jidiš raidynu. Mokiniam pasiūloma užrašyti savo vardus jidiš kalba (žr. 1 lentelę, ją galima atsispausdinti, kad būtų patogiau naudotis pamokos metu). Priemonės: popierius, kartonas, pieštukai, rašikliai, skirti rašyti ant lentos, interaktyvioji lenta (pagal galimybes).

1 lentelė. Jidiš raidžių lietuviška transliteracija.

Šaltinis: <https://www.yivo.org/yiddish-alphabet?lang=Lithuanian>

Jidiš raidė	Raidės pavadinimas	Tarimas	Lotynų abėcėlė
א	štumer (tyli) alef	netariama	–
א	pasekh alef	<i>a</i> kaip <i>arbūzas</i>	a
אָ	komets alef	<i>o</i> kaip <i>oras</i>	o
ב	bejs	<i>b</i> kaip <i>brolis</i>	b
בֿ	vejs	<i>v</i> kaip <i>vasara</i>	v
ג	giml	<i>g</i> kaip <i>gatvė</i>	g
ד	daled	<i>d</i> kaip <i>daina</i>	d
ה	hej	<i>h</i> kaip <i>herojus</i>	h
ו	vov	<i>u</i> kaip <i>ugnis</i>	u
וֹ	melupm vov	<i>u</i> kaip <i>ugnis</i>	u
ז	zajen	<i>z</i> kaip <i>zodiakas</i>	z
ח	ches	<i>ch</i> kaip <i>chالات</i>	kh
ט	tes	<i>t</i> kaip <i>tauta</i>	t
י	jud	<i>j</i> kaip <i>jaunatis</i> ; <i>i</i> kaip <i>ilgesys</i> ; <i>y</i> kaip <i>vyras</i>	y; i
כ	kof	<i>k</i> kaip <i>katė</i>	k
כּ	chof	<i>ch</i> kaip <i>chالات</i>	kh
ך	langer chof (vartojama žodžio pabaigoje)	<i>ch</i> kaip <i>chالات</i>	kh
ל	lamed	<i>l</i> kaip <i>laivas</i>	l
מ	mem	<i>m</i> kaip <i>motina</i>	m
מֹ	šlos mem (vartojama žodžio pabaigoje)	<i>m</i> kaip <i>motina</i>	m

Jidiš raidė	Raidės pavadinimas	Tarimas	Lotynų abėcėlė
נ	nun	<i>n</i> kaip <i>namas</i>	n
ך	langer nun (vartojama žodžio pabaigoje)	<i>n</i> kaip <i>namas</i>	n
ס	samech	<i>s</i> kaip <i>saulė</i>	s
ע	ajen	<i>e</i> kaip <i>ekranas</i>	e
פ	pej	<i>p</i> kaip <i>pabaiga</i>	p
ף	fej	<i>f</i> kaip <i>fantazija</i>	f
ך	langer fej (vartojama žodžio pabaigoje)	<i>f</i> kaip <i>fantazija</i>	f
צ	cadek	<i>c</i> kaip <i>cukrus</i>	ts
ץ	langer cadek (vartojama žodžio pabaigoje)	<i>c</i> kaip <i>cukrus</i>	ts
ק	kuf	<i>k</i> kaip <i>katė</i>	k
ר	rejš	<i>r</i> kaip <i>raudona</i>	r
ש	šin	<i>š</i> kaip <i>širdis</i>	sh
ס	sin	<i>s</i> kaip <i>saulė</i>	s
ת	tof	<i>t</i> kaip <i>tauta</i>	t
ת	sof	<i>s</i> kaip <i>saulė</i>	s

Raidžių junginiai	Tarimas	Lotynų abėcėlė
ון	<i>v</i> kaip <i>vasara</i>	v
שז	<i>ž</i> kaip <i>žodis</i>	zh
שזד	<i>dž</i> kaip <i>džiazas</i>	dzh
שט	<i>č</i> kaip <i>česnakas</i>	tsh
יו	<i>oi</i> kaip <i>boikotas</i>	oy
יי	<i>ei</i> kaip <i>kareivis</i>	ey
יי	<i>ai</i> kaip <i>mergaitė</i>	ay

2.2. Pasakoju savo istoriją: 5–6 kl. istorijos ir literatūros tarpdalykinė integracija

Tikslas: pristatant YIVO sukaupto archyvo svarbą istoriniams vietos žydų bendruomenių tyrimams ir akcentuojant atskirų asmenybių indėlį į YIVO veiklą, skatinti kiekvieno iš mūsų asmeninės istorijos reflektavimą laiko perspektyvoje ir pirminius gebėjimus *istoriškai* mąstyti apie mus supančią aplinką ir ją „archyvuoti“.

Kam skirta? 5–6 kl. moksleiviams, kurie pradeda mokytis istorijos dalyką ir pagal mokyklinę programą susipažįsta su istoriko amatu – mokosi suprasti, kaip istorikai pažįsta praeitį ir kokie šaltiniai tą pažinimą įgalina.

Pagrindiniai skaitiniai mokytojams ruošiantis veikloms:

- Beba Epstein, *Autobiografija*, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2021.
- *Awakening Lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland before the Holocaust*, sud. Jeffrey Shandler, Yale University Press, 2002.
- Apie YIVO archyvą: Kuznitz, Cecile Esther. *YIVO ir moderniosios žydų kultūros kūrimas. Mokslas jidiš tautai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2025.

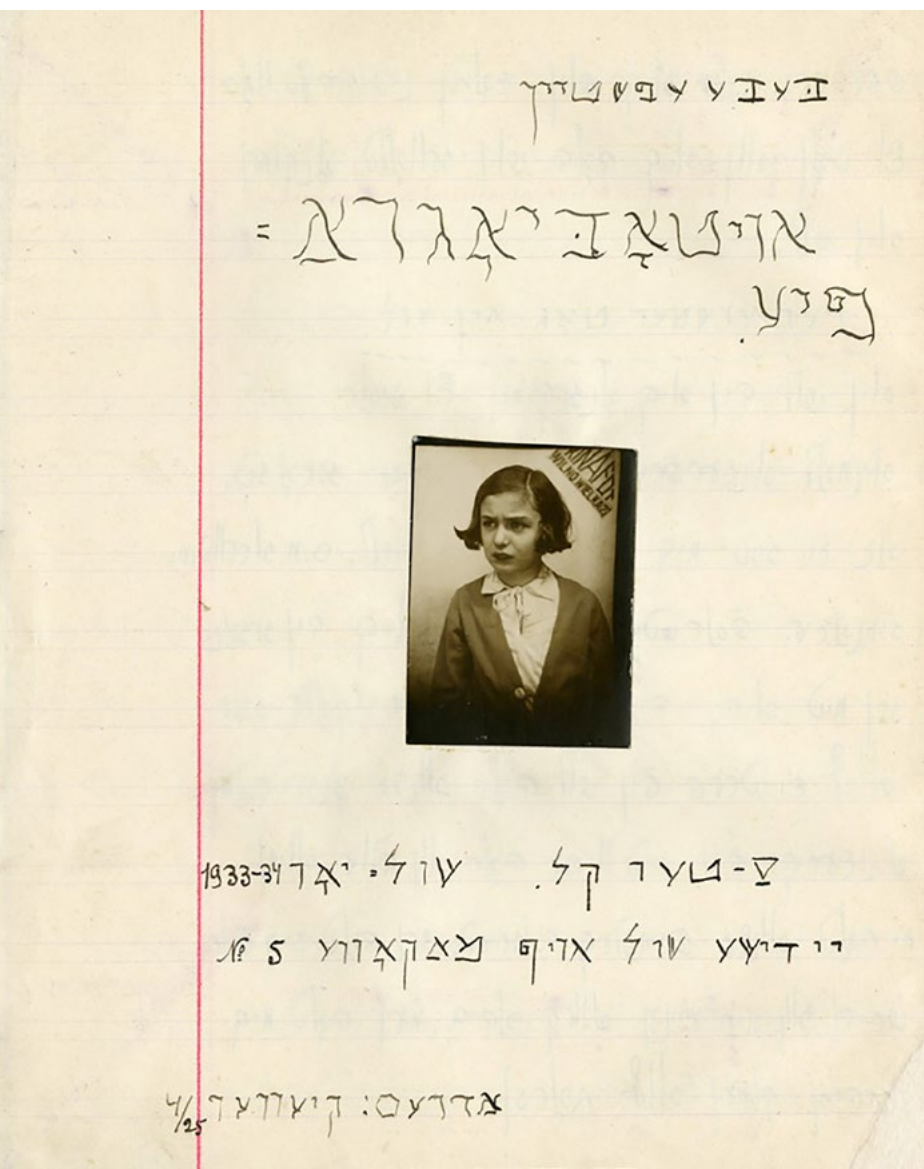
Siūlomos veiklos

1. **Jaunieji archyvistai.** Moksleiviai pagal Istorijos dalyko bendrosios programos 5 klasės plane nurodomą mokymosi turinį kartu su mokytojais aiškinasi, kas yra rašytinis šaltinis: istorinis dokumentas, laiškas, dienoraštis ar kitoks rašytinis šaltinis. Aptariamos archyvo, biografijos, CV sąvokos. Šiame kontekste pristatomas Vilniuje 1925–1940 m. veikusio ir toliau savo veiklą Niujorke tęsiančio YIVO archyvas. Kartu apsilankoma mokyklos archyve, o jei tokio nėra – miesto ar miestelio pasirinkto muziejaus archyve, kur edukacijos metu susipažįstama su archyvo kūrimo ir veikimo principais. Šiuo pagrindu moksleiviams paskiriama užduotis – sukurti savo semestro laikotarpio archyvą, užduotis gali būti įgyvendinama grupėmis (klasės, mokyklos archyvo kūrimas) arba individualiai (asmeninio, šeimos, draugų grupės archyvo kūrimas). Sukaupti archyvai aptariami semestro pabaigoje ir vertinami pagal pagrindines pasiekimų kompetencijas: pažinimo, kultūrinę, pilietiškumo, kūrybiškumo, socialinę, komunikacinę ir skaitmeninę. Šios kompetencijos ir jų įgalinimas užduoties metu moksleiviams pristatomi prieš atliekant užduotį.
2. **Istorinio pasakojimo kūrimas.** Remiantis Istorijos dalyko bendrojo ugdymo programos 5–6 klasės turiniu ir į jį įtraukta tema „Istorinio pasakojimo kūrimas apie save ir apie kitą: CV (*Curriculum vitae*), biografija, atsiminimai“, mokiniai susipažįsta su YIVO kūrusių asmenybių istorija bei YIVO vykdyto autobiografijų konkurso istorija, o tuomet kuria dviejų dalių istorinį pasakojimą – apie save ir apie kitą (užduotį galima suskirstyti į dvi dalis 5-oje ir 6-oje klasėje pasirinktinai). Etapai:

- 1) Susipažinimas su tarpukario YIVO vykdyto jaunuolių autobiografijų konkurso istorija. Vienos iš konkursui pateiktų autobiografijų skaitymas ir analizė, istorinio konteksto nagrinėjimas, kasdienybės istorijos momentų akcentavimas. Pagal amžiaus grupę analizei siūloma Bebos Epštein iš Vilniaus autobiografija, yra ir jos vertimas į lietuvių kalbą, teksto apimtis – lengvai įveikiama 5–6 kl. moksleiviams. Taip pat kaip pagalbinę priemonę mokytojas gali naudoti YIVO parengtą edukaciją šios autobiografijos pagrindu: <https://museum.yivo.org/experiences/introduction/?lang=lt>. Jei mokinių klasė yra pasirengusi dalyvauti edukacijoje anglų kalba, šią užduotį rekomenduojama integruoti su anglų kalbos pamokomis.

Pagrindiniai – atspirties – klausimai aptarimui ir analizei:

1. Ką mes sužinome apie Vilnių prieš beveik 100 metų iš Bebos pasakojimo?
2. Kuo Bebos gyvenimas skyrėsi ir kuo buvo panašus į šiandieninių vaikų Lietuvoje?
3. Kas Jums pasirodė įdomiausia, labiausiai neįprasta Bebos istorijoje apie save?
4. Kaip manote, ko Beba nepapasakojo apie save? Kodėl?
5. Beba – žydų tautybės mergaitė. Ką apie žydų kultūrą Vilniuje prieš beveik 100 metų sužinome iš Bebos?

23 iliustracija. Bebos Epštein autobiografijos, siųstos YIVO konkursui, titulinis puslapis su jos nuotrauka (fotografija iš: <https://vilnacollections.yivo.org/The-Autobiography-of-Beba-Epstein>)

- 2) Susipažinę su viena iš jaunuolių autobiografių YIVO rengtam konkursui, mokiniai gauna užduotį parašyti savo autobiografiją. Išlaikant YIVO skelbto konkurso gaires, mokiniai skatinami užrašyti kuo autentiškesnį pasakojimą. Prieš atliekant užduotį mokytojas aptaria su mokiniais, kaip žmonių asmeniniai pasakojimai atspindi ir jų gyvenamojo laikotarpio istoriją bei kultūrą. Kadangi autobiografijos – asmeniškias ir subtilus žanras, šios atliktos užduoties nerekomenduojama pristatyti prieš visą klasę (YIVO autobiografių konkurso dalyviai taip pat likdavo anonimiški!). Mokytojas, perskaitęs visas autobiografijas, užduotį reflektuoja klasėje pateikdamas nuasmenintus pavyzdžius, kaip mokinių autobiografijose įrašytos detalės atspindi gyvenamojo laikmečio kultūrą, problemas, vaikams kylančius sunkumus ir pozityvius išgyvenimus, aptaria tai kartu su mokiniais.

- 3) Susipažinimas su pagrindinių YIVO kūrusių asmenybių istorija (žr. YIVO asmenybės).

Garsieji XX a. mokslininkai Zigmundas Froidas ir Albertas Einšteinas ne itin vienas kitą mėgo ir sutarė mažai dėl ko, bet vienas iš dalykų, kuris juos vienijo, buvo YIVO. Lygiai prieš šimtą metų Vilniuje savo pirmąsias duris atvėręs YIVO – Žydų mokslinių tyrimų institutas – nuo pat pradžių buvo ne tik lokalus reiškinys, bet susiejo Vilnių (jid Vilne) su jidiš kalbą ir kultūrą vertinančiais žydais visame pasaulyje, o minėtieji A. Einšteinas ir Z. Froidas buvo YIVO garbės prezidiumo nariai. Taip netikėtai galima pradėti moksleivių pažintį su YIVO kūrusių asmenybių istorija, skatinant pažvelgti į YIVO kaip platesnį, globalų reiškinį, peržengiantį Vilniaus ribas. Priklausomai nuo moksleivių interesų lauko, iš YIVO asmenybių sąrašo galima išsirinkti pristatyti tik porą asmenybių, siekiant skatinti gilesnį asmenybių istorijos pažinimą, o ne tik paviršutiniškai nusakant jų veiklos YIVO aspektus.

Šioje veikloje siekiame skatinti moksleivius atsakyti į šiuos klausimus:

- 1) Kodėl šis asmuo pasirinko susieti savo gyvenimą su YIVO?
- 2) Kaip šios asmenybės gyvenimą pakeitė veikla, susijusi su YIVO?
- 3) Kaip manote, jei būtumėte susitikę prieš 100 metų, ar galėtumėte būti draugais su šiuo asmeniu? Kodėl?
- 4) Komikso kūrimas pristatant pasirinktos asmenybės gyvenimą. Nagrinėjami komiksų apie istorines asmenybes pavyzdžiai: komiksai apie Vilniaus Gaoną³, skulptorių Vincą Grybą⁴, Estijos kompozitorių Arvą Pertą (Arvo Pärt)⁵; jei yra galimybė suderinti tarpdisciplininę pamoką su anglų kalbos mokytoju, įtraukiami ir tematiškai tikslingiausi komiksai pagal YIVO archyve esančias tarpukario

3 Miglė Anušauskaitė, *Vilniaus Gaonas – kas jis?* Žydų kultūros paveldo kelio asociacija, 2019.

4 Rasa Grybaitė, Lina Itagaki, *Grybo auksas*, Artseria, 2021.

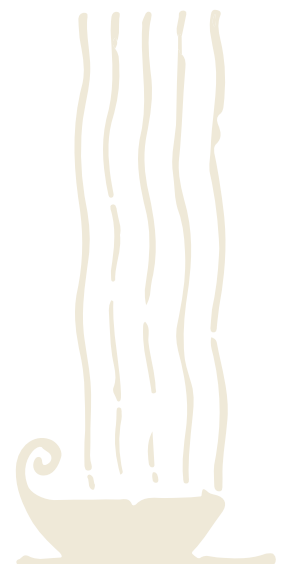
5 Joonas Sildre, *Tarp dviejų garsų: grafinis romanas apie kompozitorių Arvo Pärtą*, Aukso žuvys, 2022.

laikotarpio žydų jaunuolių autobiografijas⁶. Pasirinkę vieną iš aptartų YIVO kūrusių asmenybių moksleiviai poromis kuria savo komiksą, pristatantį šių asmenybių istoriją. Rekomenduojama integruoti užsiėmimą su dailės dalyku, kurio metu dailės dalyko mokytojas atskirai aptartų su moksleiviais komikso piešimo principus.

Analizuojant pasirinktą komiksą (grafinę novelę) atkreipiamas dėmesys į šiuos klausimus:

- 1) Ką gali atskleisti pasakojimas komiksu, ko neperteikia įprastas rašytinis pasakojimas?
- 2) Kaip išlaikyti teisingo faktografinio pristatymo ribas piešiant komiksą apie istorines asmenybes?
- 3) Kokius papildomus klausimus apie asmenybių istorijas komiksai palieka neatsakytus? Kodėl?
- 4) Kaip apsisprendėte dėl jūsų komikso veikėjo išvaizdos ir bruožų? Kodėl jie tokie?

⁶ Ken Krimstein, *When I grow up. The lost autobiographies of six Yiddish teenagers*, Bloomsbury publishing, 2021.

2.3. Knygnešystės fenomenas: o ką gelbėtumėte jūs? 7–8 kl. tarpkultūrinė istorijos, geografijos ir literatūros dalykų integracija

Tikslas: susipažinti su iš Istorijos bendrojo ugdymo programos žinomu knygnešystės fenomenu Lietuvoje kitame vietos istorijai svarbiame istoriniame kontekste – per YIVO palikimo saugojimą Antrojo pasaulinio karo metais ir vėliau, taip pabrėžiant kultūrinio palikimo reikšmę tapatybės išlaikymui ir kiekvieno asmeninio indėlio jį saugant svarbą akistatoje su priešiškomis jėgomis.

Kam skirta? 7–8 kl. moksleiviams, kurie jau 5–6 kl. susipažinę su Holokausto istorijos Lietuvoje epizodais bei XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios lietuvių knygnešių istorija.

Pagrindiniai skaitiniai mokytojams ruošiantis veikloms:

- David E. Fishman, *Knygų gelbėtojai Vilniaus gete*, Baltos lankos, 2019.
- *Vilniaus geto keliais: virtuali muzikinė ekskursija*, in: www.gete.lt.

Siūlomoms veikloms

1. Žaidimas „YIVO istorijos žemėlapis“

Šios veiklos akcentas – vadinamoji „Popieriaus brigada“ (jid. *Papier brigade*), arba knygų gelbėtojai Vilniaus gete Antrojo pasaulinio karo metais. Veiklos tikslas – pabrėžti, kad vienas iš nacistinės ideologijos tikslų – sunaikinti ne vien žmones, bet ir visą jų kultūrą, knygų naikinimas – kaip žydų kultūros naikinimo pagrindas. Moksleiviams primenama, kad 1941–1944 m. – nacistinės okupacijos metai Lietuvoje, kuomet ir vyko masinės žydų žudynės bei žydų kultūros naikinimas. Veiklos etapai:

- 1) Pristatoma „Popieriaus brigados“ misija ir kultūros vertybių slėptuvės Vilniaus gete. Iš gausybės darbo brigadų, siunčiamų į sunkius darbus už Vilniaus geto ribų, išsiskyrė „Popieriaus brigada“ – jai priklausė keliolika geto žydų intelektualų, kurie mokėjo po kelias kalbas ir išmanė kultūros dalykus; jie būdavo siunčiami į buvusį Žydų mokslo instituto (YIVO) pastatą A. Vivulskio gatvėje Vilniuje rūšiuoti čia likusio vietos žydų kultūros paveldo. Į „Popieriaus brigadą“ patekę intelektualai suprato, kad jų rankomis mėginama naikinti jų tautos kultūrą: dalį atrinktų knygų ir meno kūrinių buvo numatyta siųsti į Vokietiją, tačiau dauguma turėjo atsidurti makulatūros perdirbimo fabrikuose. Tad brigados nariai pasiryžo išsaugoti bent dalį vertybių. Kartais kažką pavykdavo perduoti draugams mieste, kartais – paslėpti tame pačiame YIVO pastate, bet didelę dalį paveldo brigados nariai, kad ir nepaprastai rizikuodami, nešėsi slėpti į geto teritoriją. „Popieriaus brigadai“ priklausė tokie geto šviesuoliai kaip bibliotekininkas Hermanas Kru-

24 iliustracija. „Popieriaus brigados“ nariai Vilniuje su iš slėptuvių ištrauktomis išgelbėtomis kultūros vertybėmis, 1944 m. Kairėje – vienas žymiausių XX a. jidiš kalba kūrusių poetų – Avromas Suckeveris (fotografija iš: <https://www.yivo.org/The-Paper-Brigade>).

kas, istorikė Rachelė Krinski, rašytojai Avromas Suckeveris⁷, Šmerkė Kačerginskis ir Zeligas Kalmanovičius. Jie ėmėsi bendradarbiauti su gete veikusia slapta Vieningąja partizanų organizacija, kuri rengėsi fiziškai priešintis nacistinei žydų naikavimo politikai. Dalis „Popieriaus brigados“ narių įsijungė į partizaninę veiklą gete. Tuomet geto partizanai su geto knygnešiais pasidalino savo unikaliu bunkeriu Šiaulių gatvėje. Jį įrengė geto partizanas Geršonas Abramovičius. Į gilų bunkerį, kuriame saugoti ginklai, knygos ir meno kūriniai, buvo galima patekti per kanalizacijos sistemą; viena jo atšaka tuneliu vedė iki šulinio už geto ribų. Tai buvo viena iš slėptuvių, kurioje po 1944 m., sovietams užėmus Vilnių, gyvi likę „Popieriaus brigados“ nariai rado dalį išlikusių kultūros lobų. Po Antrojo pasaulinio karo šiuos kultūros lobius siekta išvežti iš sovietinės Lietuvos (dėl sovietų valdžios antisemitinių nuotaikų ir nusiteikimo prieš žydų kultūros išsaugojimą), dalį – pavyko, kita dalis – paslėpta Lietuvoje. Kas šiandienos Lietuvoje nutiko po sovietmečio atrastoms ir išviešintoms YIVO knygoms, kultūriniais

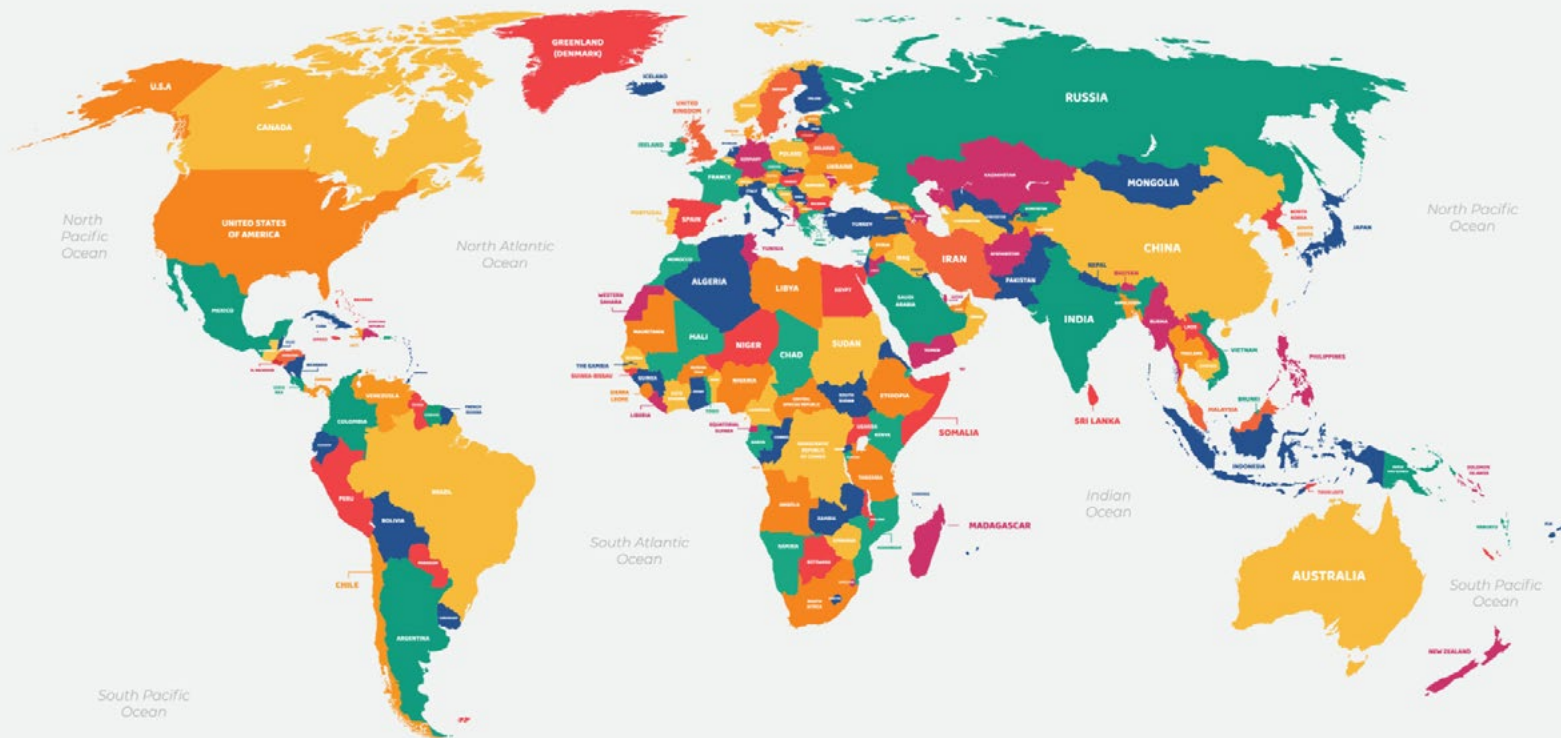
7 Galima užduotis: kartu su moksleiviais suraskite jo į lietuvių kalbą išverstų eilių, aptarkite, kaip jos perteikia nacistinės okupacijos tragizmą.

artefaktams? Dalis perduota YIVO Niujorke, dalis saugoma Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos centre, Vrublevskių bibliotekoje ir Lietuvos centriniam istorijos archyve. Atveriant dokumentus visuomenei visas YIVO archyvas yra skaitmeninamas.

2) Edukacinio žaidimo „YIVO istorijos žemėlapis“ įgyvendinimo eiga.

Žaidimo organizavimas. Moksleiviai suskirstomi į grupes po 5 asmenis, jiems paaiškinama žaidimo eiga ir taisyklės. Kiekviena grupė pagal pamokos medžiagą turi duotame žemėlapyje kuo greičiau sužymėti su YIVO istorija susijusius miestus iš pateikto sąrašo. Žymima prie tinkamos vietos žemėlapyje prismeigiant smeigtuką su baltu lapeliu ir užrašant miesto pavadinimą ARBA su rašikliu pažymint žemėlapyje pasirinktą iš sąrašo miestų vietas ir užrašant jų pavadinimus.

Žaidimo eiga. Kiekvienai grupei pateikiamas atspausdintas pasaulio žemėlapis, skirtingų spalvų smeigtukai, ploni balti lapeliai, rašikliai. Taip pat pateikiamas atskirai atspausdintas į žaidimą įtrauktų pasaulio miestų sąrašas. Šį sąrašą galima atnaujinti, į jį įtraukiant ir su YIVO istorija nesusijusius miestus, bet kaip pagrindą paliekant šiuos su YIVO istorija susijusius miestus: Vilnius, Niujorkas, Varšuva, Jeruzalė, Buenos Airės.

25 iliustracija. Pasaulio žemėlapis pavyzdys. Mokytojas žaidimui gali išrinkti jam patogų ir prieinamą pasaulio žemėlapis pavyzdį (atvaizdas iš: <https://www.vecteezy.com/vector-art/22285746-world-map-with-country-name>).

Žaidimo rezultatai. Taškai skaičiuojami pagal kelias kategorijas:

- Greitį (greičiausiai užduotį atlikusi grupė gauna +5 taškus, antra pagal greitį gauna +4 ir t. t.);
- Teisingai iš sąrašo atrinktus miestus, susijusius su YIVO istorija (už kiekvieną teisingai atrinktą miestą +1 taškas, už neteisingai atrinktą miestą –1 taškas);
- Teisingai geografiškai pažymėtus teisingai istoriškai atrinktus miestus (už kiekvieną teisingai pažymėtą miestą +1 taškas, už neteisingai pažymėtą miestą –1 taškas);
- Grupės gali gauti papildomai po vieną tašką, jei paaiškina, pagal kokią sąsają su YIVO pasirinko miestus, kuriuos teisingai pažymėjo. Kiekvienai grupei suteikiama galimybė paaiškinti po vieną pasirinkimą, pradedama nuo greičiausiai užduotį įveikusios grupės ir judama link lėčiausiai užduotį įveikusios grupės;
- Suskaičiuojami kiekvienos grupės taškai, skelbiama grupė nugalėtoja.

PAPILDOMAI. Šis edukacinis žaidimas gali būti integruojamas į pamokų planą kaip paskata moksleiviams – edukacinį žaidimą laimėjusios grupės nariams gali būti pridedamas vienas balas prie testo / atsiskaitymo / bet kokios kitokios pažymiu vertinamos užduoties.

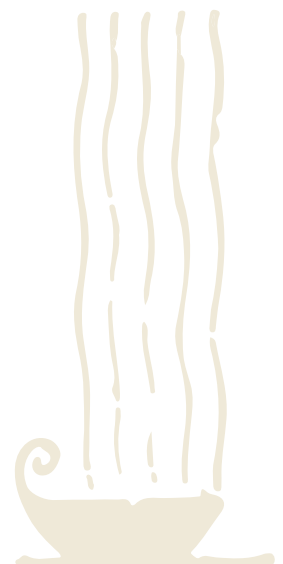
2. Tarpdisciplininis lietuvių kalbos, istorijos ir dailės bei technologijų dalykų **projektas „Išgelbėk knygą“**. Organizuojamas semestro projektas, kurio metu moksleiviai skatinami naujai pažvelgti į bibliotekose nurašomas, į knygų nameliuose miestuose nugulusias ar tiesiog namų lentynose dulkancias knygas. Šis knygų gelbėjimo projektas gali būti ir puiki pradžia bendrai mokyklinei knygų mainų iniciatyvai, skatinančiai perskaitytų knygų cirkuliaciją tarp moksleivių!

26 iliustracija. Knygų nameliai – jau puikiai lietuviams atpažįstama ir dėmesio sulaukusi dalijimosi knygomis ir tvarumo palaikymo iniciatyva (ChatGPT sugeneruota iliustracija)

Projekto eiga:

- 1) Dailės ir technologijų pamokų metu moksleivių klasė kartu gamina ir dekoruoja knygų namelį (medžiagos pasirenkamos pagal galimybes – storas kartonas, medis, lipdinys ir t. t.). Pagamintas namelis paliekamas aiškiai matomoje vietoje projekte dalyvaujančių mokytojų pasirinktame kabinete.
- 2) Moksleiviai semestro metu lankosi miesto ar miestelio, mokyklos bibliotekose, teiraujasi, ar yra nurašomų knygų, ieško pamirštų knygų savo namų lentynose ir sandėliukuose. Kiekvienas atsirenka po vieną knygą iš rastųjų, ją perskaito ir sukuria jai naują viršelį-apvaskalą.
- 3) Išsirinktą knygą moksleiviai atneša į savo sukurtą mokyklos knygų namelį, semestro pabaigoje lietuvių kalbos pamokos metu, dalyvaujant istorijos ir dailės mokytojams, moksleiviai pristato savo atsineštas ir naujai apipavidalintas knygas, paaiškina bendraklasiams ir mokytojams, kodėl verta šiai knygai suteikti antrą šansą.
- 4) Moksleivių pristatytos knygos paliekamos knygų namelyje. Mokytojai skatina tiek dalyvavusios klasės moksleivius, tiek kitus mokyklos mokinius laisvai skolintis knygas iš knygų namelio.

2.4. YIVO kaip socialinis tinklas: 9–10 kl. tarpdalykinė *istorijos ir informacinių technologijų* *dalykų integracija*

Tikslas: skatinti socialiai atsakingą ir visuomenei prasmingą istorinę edukaciją apie YIVO istoriją integruojant istorijos dalyko žinias ir šiandien aktualų skaitmeninių socialinių tinklų turinio kūrimą. Kadangi siūloma veikla – semestro projektas, jis orientuotas į nuolatinį žinių apie YIVO istoriją ir paveldą kaupimą bei pildymą semestro metu su mokytojo pagalba ir savarankiškai.

Kam skirta? 9–10 kl. moksleiviams, kurie laisvai geba naudotis skaitmeninių socialinių tinklų platformomis bei pagal istorijos dalyko programos gaires yra kviečiami aktualizuoti istorinius įvykius, reiškinius, asmenybes šiandienos kontekstuose.

Siūloma veikla

Skaitmeninių socialinių tinklų turinio kūrimo metinis projektas. Etapai:

1. Pristatomas YIVO ne tik kaip mokslo ir studijų institutas, bet ir kaip socialinis tinklas – akcentuojamas jidiš kalbančių žydų bendruomenės vienijimas, informacijos dalijimasis, asmeninis žmonių įsitraukimas ir vienas kito palaikymas. Šiame kontekste aptariamos dabartinės bendruomeninės iniciatyvos (Lietuvoje ar konkrečiame regione, mieste ar miestelyje), jų reikšmė bendruomenei.
2. Inicijuojamas metinis mokinių grupių projektas – skaitmeninio socialinio tinklo paskyros, pristatančios ir populiarinančios YIVO istoriją bei dabartinę veiklą, kūrimas. Užduoties tikslas trejopas:
 - 1) plėsti moksleivių žinias apie YIVO (tiek su mokytojo pagalba, tiek individualiai ieškant informacijos);
 - 2) skatinti empatišką YIVO istorijos ir veiklos svarbos žydų bendruomenei supratimą per nuolatinę, visus metus truncančią, įsitraukimo reikalaujančią veiklą, kurios metu kuriamas autentiškas turinys, pristatantis ne tik YIVO, bet ir moksleivių, kurie kuria skaitmeninį socialinį tinklą, vertybines gaires;
 - 3) skatinti moksleivių socialinių tinklų kūrimąsi bei plėtrą nuolatinio grupinio darbo metu.
3. Užduočiai atlikti rekomenduojama laiko juosta:
 - **Rugsėjis.** Įvadinė YIVO kaip socialinio tinklo pristatymo pamoka (koordinuoja istorijos mokytojas), metinės projektinės užduoties pristatymas (kartu su informacinių technologijų dalyko mokytoju). Siekiant įgalinti ir moksleivių komunikacinių kompetencijų tobulinimą, moksleiviai į darbo grupes suskirstomi atsitiktine tvarka, aiškiai nustatant kiekvieno grupės nario individualios atsakomybės lauką (pavyzdžiui, atsakingas už faktografinį skelbiamo turinio tikrinimą, atsakingas už

turinio vizualiąją dalį, atsakingas už reikalingos medžiagos kuriamam turiniui filmavimą, atsakingas už turinio skelbimą nustatytu laiku ir t. t.) bei bendrą tvarką visai grupei. Moksleiviai, pasitarę su informacinių technologijų mokytoju, pasirenka skaitmeninį socialinį tinklą, kurį naudos užduočiai atlikti (kiekviena moksleivių grupė gali rinktis tą patį arba vis kitą tinklą). Numatoma pirmoji užduotis (skiriamas mėnuo laiko) – grupėse nutarti, iš kokios perspektyvos pasirinktame socialiniame tinkle bus pristatoma YIVO istorija ir dabartinė veikla (istorijos pristatymas, paveldo pristatymas, humoristinis turinys, socialinį aktyvumą skatinantis turinys, platesnio pobūdžio turinys apie jidiš kalbą ir kultūrą, kažkurios iš YIVO kūrusių asmenybių įamžinimas...), sukurti paskyros pavadinimą bei pasiruošti tai pristatyti.

- **Spalis.** Moksleivių darbo grupės pristato savo atliktą pirminę užduotį, su informacinių technologijų mokytoju aptaria techninius klausimus, kylančius dėl skaitmeninių socialinių tinklų galimybių išnaudojimo (memų kūrimas, vaizdo siužetų ir istorijų kūrimas, vaizdo redagavimo programų naudojimas ir t. t.⁸). Konsultacijos su istorijos mokytoju metu patvirtinamos (arba koreguojamos) pasirinktos skaitmeninių socialinių tinklų vizijos ir pavadinimai, aptariama istorinio tikslumo svarba ir atsakomybė kuriant skaitmeninį turinį.
- **Lapkritis–kovas.** Moksleiviai reguliariai kuria turinį skaitmeniniuose socialiniuose tinkluose apie YIVO istoriją ir dabartinę veiklą, rekomenduojama – 1–2 įrašai per savaitę. Kiekviena grupė susikuria savo bendrą elektroninį dienoraštį, kuriame fiksuoja iššūkius, kylančius grupinio darbo metu (tiek socialinius, tiek techninius), netikėtumus, su kuriais susidūrė, pozityvius dalykus, kuriuos pastebėjo. Pagal poreikį ir kylančius klausimus ar nesklandumus rengiamos konsultacijos su istorijos ir informacinių technologijų mokytojais.
- **Balandis–gegužė.** Mokinių grupės pateikia savo refleksiją apie vykdytą projektą, pristatydamos, ar (ir kaip) jų supratimą apie YIVO istoriją bei dabartinę veiklą keitė dalyvavimas projekte, kaip sekėsi jų kuriojamam skaitmeniniam socialiniam tinklui, kokių reakcijų skaitmeninėje erdvėje susilaukta, ką bandytų daryti kitaip, jei iš naujo įgyvendintų tokį projektą.
- **REKOMENDACIJA mokytojui.** Įgyvendinus projektą mokytojas išsaugo sukurto socialinių paskyrų turinį, kad galėtų panaudoti kaip pavyzdžius dirbdamas su kitomis klasėmis. Pačios paskyros ištrinamos iš socialinių tinklų, kadangi projektui baigiantis nebeužtikrinamas paskyros aktyvumo palaikymas, be to, norima, kad paskyrose pristatyta informacija nebūtų kopijuojama ir atkartojama vėlesniais metais.

8 Kaip pavyzdžius atspirčiai kartu su moksleiviais galima panagrinėti lietuviškus istorinio turinio kūrėjus: Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto *Instagram* paskyrą, *@chistorike* *TikTok* platformą ar kitą tuo metu populiarų skaitmeninį socialinį tinklą istorine tematika.

2.5. YIVO tinklalaidės projektas:

11–12 kl. kūrybiškumo ir kritinio mąstymo kompetencijų ugdymas per istorijos, pilietinio ugdymo ir informacinių technologijų dalykų integraciją

Tikslas: integravimas su kitomis istorinėmis temomis – skatinimas matyti platesnius istorinius sociokultūrinius, ekonominius procesus. Tikslas – ne tik atsakyti į iškeltą klausimą apie YIVO istoriją, bet ir ją analizuoti, interpretuoti, remtis kuo daugiau įvairiausių šaltinių (nebūtinai konvencinių istorijos mokslui).

Kam skirta? 11–12 kl. moksleiviams, jau chronologiškai susipažinusiems su XX a. istorija ir probleminių paveldo klausimų aptarimu istoriniame diskurse.

Siūloma veikla

Tinklalaidės kūrimas: semestro projektas. Etapai:

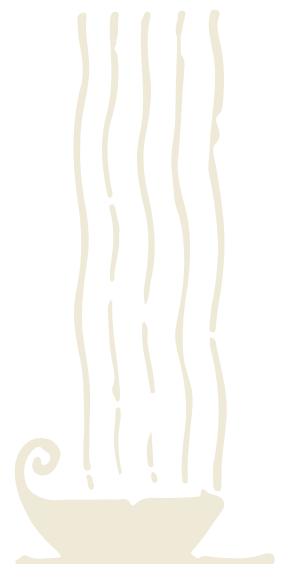
1. 2 įvadinės pamokos apie YIVO istoriją (žr. metodinės priemonės pradžioje pateiktą YIVO istorijos apybraižą bei Cecile Esther Kuznitz, *YIVO and the making of modern Jewish culture. Scholarship for the Yiddish nation*, Cambridge University Press, 2014).
2. Atsistiktine tvarka (arba jei yra – iš norinčių moksleivių) parenkami planuojamos tinklalaidės epizodų vedėjai (kiekvieną tinklalaidę veda 2 vedėjai) ir epizodų pašnekovai (rekomenduojami – 2–3 pašnekovai). Paskirstytos mokinių grupės ruošiasi tam tikro YIVO istorijos epizodo pristatymui, kuris vyksta tinklalaidės formatu⁹. Aptariamos kiekvienos grupės atsakomybės, pasiskirstomos temos. Tinklalaidė gali būti įrašoma tiek tik garsiniu formatu, tiek ir vaizdo formatu, su klasės mokiniais sutariamas bendras visiems formatas. Numatoma vienos tinklalaidės trukmė – 45 min.
3. Užduoties rengimo laiko juosta:
 - **Rugsėjis:** užduoties pristatymas, įvadinės 2 pamokos apie YIVO istoriją (kuruoja istorijos mokytojas).
 - **Spalis:** renkama medžiaga pasirinkta tinklalaidės tema (individualus moksleivių darbas), konsultacijos su istorijos mokytoju.
 - **Lapkritis:** tinklalaidžių įrašymas (kuruoja informacinių technologijų mokytojas).
 - **Gruodis:** tinklalaidžių redagavimas (kuruoja informacinių technologijų mokytojas), pasiruošimas pristatymui (individualus moksleivių darbas).

⁹ Siekiant moksleivius supažindinti su tinklalaidės formatu ir istorinių klausimų nagrinėjimu naudojantis juo, rekomenduojama kaip pavyzdžius perklausai pateikti lietuviškas tinklalaidės istorinėmis temomis, pavyzdžiui: „Džiazuojanti istorija“ (LRT radijas, prieinama LRT mediatekoje), „Ko tyli istorikai?“ (prieinama YouTube platformoje).

- **Sausis:** tinklalaidžių pristatymas ir aptarimas klasėje, dalyvaujant tiek istorijos, tiek informacinių dalykų mokytojams. Jei mokykloje egzistuoja uždara skaitmeninė platforma, rekomenduojama su mokinių sutikimu tinklalaidėmis pasidalinti su visa mokyklos bendruomene.

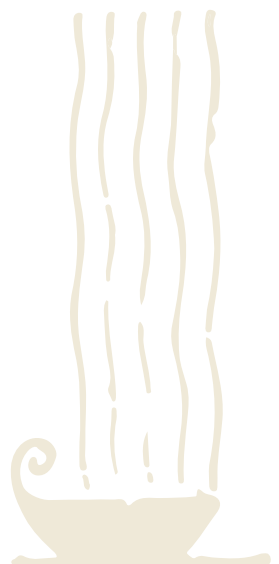
Galimos tinklalaidės temos-klausimai, skatinančios diskusijas (mokytojas gali koreguoti siūlymus pats arba, pasitaręs su mokiniais, įtraukti kitas jiems įdomius klausimus nagrinėjančias temas, susijusias su YIVO istorija):

1. Kodėl YIVO įsikūrė būtent Vilniuje?
2. YIVO Vilniuje – kieno tai paveldas ir kas turėtų juo rūpintis?
3. Kodėl žmonės rizikavo savo gyvybe saugodami YIVO archyve buvusias dokumentų, meno kūrinių ir kitas kolekcijas nacių okupacijos metais Lietuvoje?
4. Kaip šiandienos Lietuvoje ir pasaulyje būtų prasminga įamžinti / minėti / švęsti YIVO istoriją?
5. Kaip mes kiekvienas individualiai ir kaip bendruomenė galime prisidėti prie YIVO istorijos sklaidos ir atminimo?

ŽINUTĖ MOKYTOJUI:

Ši metodinė priemonė tikslingai skirta unikaliam YIVO reiškiniui pristatyti, tačiau ji neatsiejama nuo platesnio Lietuvos žydų istorijos, tradicijos ir paveldo pristatymo. YIVO tematika gali būti integruota į žydų istorijos pažinimą, o žydų istorijos pažinimas sudaro kontekstą gilesniam YIVO supratimui.

3. Priedai

3.1. Leidiniai apie YIVO istoriją, praverbę rengiant šią apžvalgą ir rekomenduojami susipažinti mokytojams, mokiniams bei jų tėvams

1. **Epštein, Beba.** *Autobiografija*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2021.
2. **Fishman, David E.** *Knygų gelbėtojai Vilniaus gete*. Vilnius: Baltos lankos, 2019.
3. **Kalmanovičius, Zeligas.** *Viltis stipresnė už gyvenimą: Vilniaus geto dienoraštis*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2021.
4. **Kruk, Herman.** *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004.
5. **Kuznitz, Cecile Esther.** *YIVO ir moderniosios žydų kultūros kūrimas. Mokslo jidiš tautai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2025.
6. **Stankevičius, Rimantas.** *Nepadariusi tautai gėdos: Onos Šimaitės gyvenimo fragmentai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021.
7. **Sutzkever, Avrom.** *Nuo Vilniaus geto iki Niurnbergo. Atsiminimai ir liudijimas*. Sud. Justin D. Cammy. Vilnius: Hubris, 2024.
8. **Šukys, Julija.** *Epistolofilija: užrašytas Onos Šimaitės gyvenimas*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.
9. **Vitkus, Zigmas.** *Akimirka apsispręsti: Lietuvos žydų gelbėtojų istorijos*. Vilnius: Alma littera, 2023.

3.2. YIVO istorijos pažinimą papildančio skaitmeninio turinio nuorodos

- Holokausto memorialinio muziejaus JAV parengtas pamokos planas mokytojams apie žydų gyvenimą Europoje prieš Antrąją pasaulinę karą, remiantis USHMM skaitmeninėmis kolekcijomis: https://www.ushmm.org/m/pdfs/USHMM_PreWorldWar2_Lesson.pdf
- Holokausto memorialinio muziejaus JAV skaitmeninis archyvas: www.ushmm.org
- Skaitmeninė YIVO enciklopedija: <https://encyclopedia.yivo.org>
- Vieša Jeffrey Shandlerio paskaita (anglų kalba) apie YIVO pokyčius XX a. 5 deš.: <https://www.youtube.com/watch?v=BYHpx2zOBqo>
- Vilniaus geto keliais: virtuali muzikinė ekskursija: www.gete.lt
- Virtuali paroda „YIVO bičiuliai / Fraynt fun YIVO. Vilniaus YIVO institutas ir tarpukario žydų pasaulis“: <https://www.lnb.lt/virtualios-parodos/9429-virtuali-paroda-yivo-bi-ciuliai-fraynt-fun-yivo-vilniaus-yivo-institutas-ir-tarpukario-zydu-pasaulis-2>
- YIVO edukacija Bebos Epstein autobiografijos pagrindu: <https://museum.yivo.org/experiences/introduction/?lang=lt>
- Lietuvos žydų kultūros paveldo kelio asociacijos parengta žydų paveldą Lietuvoje ir Holokausto atminimo ženklus pristatanti lietuviška platforma: <https://www.jewish-heritage-lithuania.org/lt/>

Viršelio dailininkė *Jurga Tėvelienė*
Kalbos redaktorė *Dalia Blažinskaitė*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Vilniaus universiteto leidykla, Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius
info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt, knygos internete knygynas.vu.lt
Mokslo periodikos žurnalai zurnalai.vu.lt